

792
С14

САДОВСЬКИЙ

МОЇ
ТЕАТРАЛЬНІ
ЗГАДКИ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1906 року¹ минуло чверть віку існування нового українського театру в Росії і мені хочеться поділитися з громадянством моїми згадками про його початки.

Двадцять п'ять років минуло з того часу, як заснувалась перша українська трупа, що поставила собі метою служити рідному мистецтву й будити, скільки сили й змоги, в громадянстві приспані й заколисані московською політикою «обрусенія» національні почуття. Про те, як ця трупа заснувалась і як потім розкоренилась та розрослась на кілька десятків труп, що тепер уже всі — за винятком хіба одної-двох — не мають нічого спільного з національною метою, а, опираючись на національних почуттях, роблять комерційний інтерес, — я й хочу сказати кілька слів.

Ще з тих давніх часів, коли незабутній І. П. Котляревський написав свою вічно молоду, чарівну своєю простотою «Наталку Полтавку», українські вистави давали аматори мистецтва. То там, то там збирався гурток аматорів рідного слова і давав кілька вистав: «Наталку Полтавку», «Сватання на Гончарівці», «Москаля Чарівника», «Кума Мірошника», «Покійника Опанаса» і т. ін. Мета цих вистав звичайно завжди була добродійна й приваблювала чимало слухачів.

Грали також українські п'єси й російські трупи, коли треба було підняти касу, принадити до театру більше української публіки. Так, кажу, стояла справа з українським театром до 76-го року.

Того року, як усім відомо, указом царським заборонено все, що мало назву українську: книжку, театр і навіть пісню, ту чарівну пісню, якою український народ має право величатися перед усім світом, пісню, в якій цей надзвичайно талановитий народ вилив свою душу, свою незрівняно-поетичну фантазію. Важким гнітом цей указ ліг на груди всього українського громадянства і лежав так нерухомо аж до 1881 року. Цього року колесо фортуни повернулось в трохи інший бік,— і 1881 рік можна вважати за початок нової ери для українського театру.

Восени 1881 року я покинув військову службу і приїхав в м. Єлисавет до брата погостювати. Тут я одібрав листа від М. Л. Кропивницького, в якому він запрошував мене приїхати до його на полювання. Розуміється, що я не вагаючись згодився, тим паче, що Л. М. я не бачив уже років з чотири з того часу, як пішов у військо. Л. М. служив тоді в російській трупі Ашкаренка, що грала в м. Кременчуці. Діла трупи були такі погані, що вона ледве дихала. Публіка ходила до театру так мляво, що навіть не вистачало чим платити артистам, і Ашкаренко уже чимало припік з власної кишені та крутився, як муха в окропі.

Раз якось сидимо ми з М. Л. в його номері і балакаємо про всяку всячину, а він став мене заохочувати кинути службу військову та йти служити на сцену; на це я відповів йому, що з радістю пішов би на сцену, коли б можна було грати українські п'єси, але служити сцені, до якої я зовсім не підготований, щось у мене нема охоти. Давайте, кажу, попробуємо щастя, пошлемо до міністра прохання, щоб дозволив українські вистави.

— А що ти думаєш? Піймав—не піймав, а погнатися можна,— каже М. Л. — Тільки треба буде придумати якусь наглу причину.

Так балакаючи, ми в думках залітали вже далеко й високо, трохи чи не під самі хмари. На цю нашу розмову увіходить Ашкаренко, дуже засмучений і стурбований, і розказує М. Л. Кропивницькому, що сьогодні один актор, який був на ролях амантів, утік; учора взяв аванс, а сьогодні втік і тепер уже він не знає, що робити, як вести діло далі.

— Знаєш що,— каже йому М. Л.,— ось мій приятель, офіцер, якого я оце весь час підбиваю йти на сцену, а він згоджується, тільки під умовою, коли б можна було грати українські п'єси. Сідай ти зараз за стіл і пиши слізну просьбу до міністра внутрішніх справ, щоб дозволив, і коли діло вигорить, ти уб'єш двох зайців: будеш мати актора і полатаєшся так, що ще вискочиш з баришем. Я б і сам написав, та в мене нема такої підстави як у тебе, бо я тільки актор, а ти, як антрепренер, та ще й полтавський дворянин, маєш підставу.

Ашкаренка ці слова немов жигалом припекли! Він хапається за їх, як реп'ях за кожуха. Тут же просить М. Л., щоб той написав телеграму. Порадившись, ми ухвалили від Ашкаренка послати телеграму всесильному тоді міністрові внутрішніх справ графу Льоріс-Мелікову. Дослівно її я тепер не пригадаю, але зміст її був досить жалібний. В ній було пролито чимало кривавих сліз антрепренера Ашкаренка, який, «будучи полтавським дворянином і російським патріотом, зібрав трупу в м. Кременчуці. Але не вважаючи на всю його невсипущу працю, турботу і благі бажання, діла трупи були такі погані, що він дійшов до розору і не може ніяк кінчити сезон з честю, яка належить йому як російському дворянинові, — сиріч розплатитись з усіма як слід. Тому він просить його сиятельство дозволити йому виставити кілька українських спектаклів, що можуть зробити йому добру касу, маючи на увазі український контингент суспільства, який з охотою піде на ці вистави».

Як бачить читач, сліз в телеграмі пролито досить. В той же таки день ця телеграма була відіслана до Петербургу і ми почали нетерпляче ждати відповіді, але минув уже тиждень з того часу, як телеграму послано, а відповіді нема. Я вже повинен був згодитися на слізне прохання одної з артисток грати в її бенефіс «Жоржа Гарана» в перекладній французькій мелодрамі на 5 дій під назвою: «Серафима Ля-Файль», де навіть мав, сам тому дивуючись,

надзвичайний успіх, може через те, що від мене, як від аматора, публіка не багато вимагала. В цій п'єсі я грав, як amator, і на афіші значилось «з участю любителя Н. К. Садовського». А про дозвіл українських п'єс ні слуху, ні духу. Гострий період ждання минув і ми з М. Л. з боєм у серці порішили, що думки наші були марні, що вже не за нашої пам'яті воскресне наше рідне слово. Минув ще тиждень і я уже збирався їхати додому, не вважаючи на всі умовляння зостатися в трупі, і навіть на добрі гроші, що мені за це давали (150 крб. на місяць).

Коли це одного дня в обідню добу вбігає д. Ашкаренко, задихавшись, з лицем, що сяло радістю, кидається до М. Л. Кропивницького на шию, цілує його й об'являє: «дозволено». Ми спершу не розібрали, в чому діло, що дозволено, бо як я казав, на дозвіл українських п'єс ми надію давно вже втратили; через те з нашого боку було цілком натуральне питання:

— Що дозволено?

— Дозволено ставити українські вистави, — об'явив радісно Ашкаренко, піднявши палець угору.

Тут невимовна радість опанувала уже й нас, і ми з М. Л., обнявшись міцно, злились в довгий поцілунок.

— Став шампанського! — звернувся М. Л. до Ашкаренка.

І пляшка шампанського з'явилась через хвилину на столі. За чаркою вина Ашкаренко розповів усі подробиці. Його сьогодні покликали до поліцмайстра й прочитали йому листа від міністра внутрішніх справ, в якому на Ашкаренкове прохання дозволено ставити, разом з російськими п'єсами — і українські.

Тут же за столом М. Л. накидав приблизно репертуар українських п'єс, який можна було зараз же виставити. Першою виставою назначив «Наталку Полтавку». Ашкаренко зараз же побіг робити розпорядки — дати розписувати ролі, а ми з М. Л. почали розкидати поміж акторами, хто яку роль міг би грати. Виборного, звичайно, — М. Л. Кропивницький, який її з давніх-давен грав. На співачку треба було виписати з Полтави відому годі аматорку Жаркову. Роль Возного — Ашкаренко, Петра — я, а Миколу — маленький акторик, Дружинін. Так розкинули ролі і через день почались репетиції. По місту незабаром розійшлася чутка про дозвіл на українські вистави і весь город захвилювався. Оскільки велике цей дозвіл зробив вражіння на суспільство, досить буде сказати, що вже другого дня після того, як випущено афішу про першу виставу, квитків у касі не стало, а охочих потрапити до театру була така сила, що довелося відкрити касу на другу виставу тієї ж таки «Наталки». Перша вистава була цілковитий, загальний тріумф. Я вже не кажу про М. Л., якого зустріла публіка бурею оплесків і галасом таким, що весь театр трусився, немов би от-от розвалиться, але кожний номер пісні треба було співати по кілька разів. В кінці спектаклю після танцю Петра й Наталки, вітання перейшли в овацію. Тоді третю дію кінчали чомусь танцем. Хустки в льожах маяли, гомін стояв невимовний; танець довелося повторювати тричі. В таким святковим настрої розійшлась публіка додому, підпалюючи своїм впливом ту частину суспільства, що не змогла попасти на першу виставу. Друга вистава відбулася з таким самим успіхом, зоставивши в касі антрепренера Ашкаренка чималі сліди золотого мулу. Репертуар, що його грала трупа, був такий: «Наталка Полтавка», «Сватання на Гончарівці», «Дай серцю волю — заведе у неволю», «Шельменко-денщик», «Щира любов», «Гаркуша», «Кум Мірошник». Так програла трупа місяць в Кременчуці і слава про її успіх почала ширитися не тільки по всій Полтавщині, але навіть вітром перенеслась до Харківщини, до Київщини. А треба сказати, що того року театральні діла російських труп були до того погані, що антрепренери на ладан дихали. І от харківський антрепренер Медведєв, прочувши, що в Кременчуці трупа дає українські вистави

і має страшенний успіх, прислав Ашкаренкові запросини приїхати до Харкова зі своєю трупою на грудень. Умови — половина збору; всі витрати, що стосуються театру, бере на себе Медведєв, а витрати на трупу — Ашкаренко. Хай читач візьме на увагу, що грудень в театральному світі вважають за найважчий. Ашкаренко, порадившись з М. Л. та побільшивши акторам гажу, взяв на себе витрати на подорож до Харкова і назад, — згодився і повіз трупу до Харкова. В Харкові після першої ж вистави молодь, а з нею й публіка, зробила трупі цілу овацію і збори пішли небувалі. Каса щодня була повна. Досить сказати, що останній день перед різдвом 22 грудня, коли згідно з законом можна ще грати, але в цей день публіку до театру навіть і калачем не заманиш, — в Ашкаренка в театрі не було де голці впасти, а в той же таки день в оперовому театрі, що його держав той самий антрепенер Медведєв, ішов так званий інвалідний спектакль, і в театрі, крім поліцейського наряду, ні лялечки.

З цього читач може собі уявити, яку то страшенну привабу становили українські вистави. Трупа скінчила свої вистави в Харкові перед різдвом; і в той же день М. Л. Кропивницький одібрав від київського антрепенера Іваненка телеграму з проханням до нього і до мене приїхати грати з різдва у Києві. Розуміється, ми не гаючись згодились і, скінчивши в Харкові, поїхали до Києва. Тут при розмові з Іваненком виявилось, що в нього трупи, яка змогла б грати українські вистави, нема, і Іваненко послав запросини Ашкаренкові. Ашкаренко, здається, за 1000 чи за 1500 карбованців узявсь привезти всю трупу до Києва.

Тут треба сказати, що вже коли трупа грала в Харкові, було кілька чоловіка охочих попасти в трупу. Отак між іншими попала в трупу молода пані Маркова (Оденцова), що мала гарненький голосок і потім служила довгенько в новозформованій трупі.

У Києві, починаючи з різдвяних свят і кінчаючи великим постом, трупа грала щодня і мала, правду кажучи, незаслужено такий надзвичайний успіх, що Іваненко поклав в кишеню чистих 10.000 карб. Вітання були неописані; це викликало між російськими акторами ненависть і злобу з боку одних і бажання поспробувати й собі щастя в українській п'єсі та скуштувати того солодкого меду вітання, який тепер випадає на долю українських акторів, у других. З приводу цих відносин я повинен сказати тут кілька слів, пригадавши досить характерні два інциденти.

Жінка Казанцева, режисера російської трупи, що грала в трупі під псевдонімом Летар, маючи в контракті з Іваненком бенефіс і бачачи, що українські вистави приваблюють силу публіки, забажала поставити в свій бенефіс українську п'єсу «Гаркуша», де вона взялася грати головну роль Сотничихи. Розуміється, що це досить трудна річ, не знаючи мови, грати велику відповідальну роль, але сміливість російських акторів, що дивились на українських акторів і взагалі на українську мову з високої високости, була надзвичайна; вони були певні, що треба тільки трохи покалічити мову російську, то вийде українська. Але з цієї сміливості вийшов неприємний інцидент. Хоч як там М. Л. начитував лані Летар ролі, доправляючи на кожному кроці неможливий акцент, вона все ж таки на репетиціях, нема-нема, тай ляпне таке слово, що аж вуха в'януть. Поки відбувалися репетиції, вона сяк-так видряпувалась з монологів, але от настав день спектаклю. Публіки набилась така сила, що нігде було голці впасти; як на те, «Гаркуша» йшов уперше. Піднялась завіса, п'єса почалась. Уже в першій сцені, яку веде сотничиха з Галею, де вона розповідає; про зустріч свою з якимсь козаком, пані Летар викликала з галерії кілька виправок слів, що невірні їх вимовила. Це видимо її схвилювало і вона почала спотикатися на кожному кроці, викликаючи то там, то там поправку. Голоси ці, звісно, замовкали, коли їй доводилось вести сцену з кимсь із акторів українських, але вже в повітрі почувалась злоба, що росла з кожною дією. Нарешті третя дія, і пані Летар зостається на кону сама; читає монолог, збилась і декілька слів сказала по-російському. В публіці сталось щось неможливе. З усіх боків чулись поправки, а коли вона зовсім збилась, раптом вибух страшенний свист і погуки: «Геть з кону!» З пані Летар робиться гістерика, вона падає зомліла й завіса спускається. Серед оплесків і свисту одні кличуть Кропивницького, який в цій дії мав

хвилеву участь, інші, бажаючи підтримати артистку, кличуть пані Летар, треті на слова Летар свистять, одне слово, якийсь Вавилон. Нарешті свистки вщухли і на оплески партерної частини публіки завіса піднялась і М. Л. Кропивницький з одного боку, а Казанцев з другого, підтримуючи зомлілу пані Летар вивели її перед очі публіки. Бачачи її такою нещасною, публіка гучно плескала і кричала «Браво, браво»... і під ці крики, оплески і чийсь тягучий свист завіса тихо спустилась.

Але цей щирий привіт української молоді російській прем'єрші викликав в рядах російських акторів ще більшу злобу до нас — українських акторів, зовсім у цьому інциденті невинних. І вони ждали того часу, коли можна буде нам віддячити. Незабаром такий час настав.

Другого лютого йшов у мій бенефіс «Невольник», і от у другій картині, коли Степан на коні виїздить за куліси, а Ярина, що дивиться йому вслід, говорить кілька слів, в цей мент, видимо задля того, щоб викликати сміх у публіки і тим зіпсувати вже утворений настрій, падає задня завіса і так невдало, що одним штанкетом попадає М. Л. Кропивницькому на голову. Розуміється, його врятувало тільки те, що перука на голові була тверда та міцно не приставала до голови. Перука тріснула на 4 частини і М. Л. упав в один бік, а пані Маркова, що грала Ярину, гістєрично ридаючи, в другий, і завіса впала. Від несподіванки весь театр немов завмер, а потім усі кинулись за лаштунки. М. Л. піднесли до вбиральні, де лікарі почали приводити його до притомності. Пані Маркову теж одвели, вона незабаром заспокоїлась, бо на щастя її вдарило не штанкетом, а полотном завіси і вона більш злякалася, ніж забилася.

Тим часом кін увесь загатила молодь, що вголос ганьбила адміністрацію театру і кликала Казанцева, як режисера, до відповідальності за цю незрозумілу подію. Голос чиєсь гарячої промови, що вимагав кари Казанцеву за такий злочин, загальний гармидер у театрі і на кону справляти вражіння шуму вітру або морської хвилі, яка от-от перейде в бурю і все потопить і залле. Невимовної напруги коштувало мені все це втихомирити й примусити розкипілу молодь залишити цю справу до завтра, а тепер дати мені змогу скінчити спектакль.

Цього я добився; молодь згодилась і, покинувши кін, розійшлась. Кін улаштували, і поки ці середні дві дії скінчились, М. Л. уже зовсім остільки поправився, що хоч і з вичерками в монологіях і без перуки, проте в 5-й дії вийшов і дограв ролю до кінця.

Поліція повела слідство і найшла, що віжки, якими прив'язувались декорації, були розв'язані, але хто розв'язав, так і зосталось невідомим. Другого дня депутація від молоді ходила до Казанцева, ганьбили його за вчорашній злочин; він просив їх збути цей для його самого прикрий інцидент, обіцяючи, що надалі він уживе всіх заходів, щоб усе було гаразд.

З цього читач бачить, як гаряче боронила тодішня українська молодь своїх перших піонерів рідного мистецтва. І справді, з того дня акторам сцени російської були навіть заборонили стояти за лаштунками і ми тріумфально закінчили сезон.

Вернувшись до рідного міста Єлисавету, ми з М. Л. почали думати про те, щоб зібрати українську трупу на другу зиму. робили реєстр усіх тоді відомих аматорів, і понаписували їм записки. Між іншими я згадав про М. К. Заньковецьку, з якою, коли служив у війську в м. Бендерах, грав кілька аматорських спектаклів і вона вже тоді справила на мене страшне вражіння, як незвичайно талановита людина.

Записки були всім написані, театр зняли в тому ж таки Єлисаветі і поки велося листування з майбутніми акторами, М. Л. сів кінчати й виправляти свою нову драму: «Глитай, або ж павук». За піст драма була готова, і М. Л., читаючи її мені, дуже турбувався, що нема ще поки такої артистки, яка б змогла грати Олену. Я його заспокоював, кажучи, що знаю таку аматорку, яка, коли згодиться піти на сцену, буде мати в цій ролі надзвичайний успіх. М. Л., слухаючи мене,

наче б і радів і разом іронічно усміхався; не вірячи в існування такої аматорки, додавав: «Побачимо, побачимо! Клич її, клич».

Розказуючи про цю артистичну силу, я мав на увазі всім відому тепер артистку М. К. Заньковецьку.

II

Настало літо, і ми з М. Л. кілька разів їздили на гастролі то до Харкова, то до Полтави, а тим часом у вільний від гастролів час М. Л. почав переробляти комедію на 4 дії, що я найшов між його шпаргалами, під заголовком «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», що, видимо, колись він писав, а потім занедбав. Цю комедію, що була написана наполовину по-українському, він переробив за літо на драму тієї ж таки назви. Ця драма вже далеко пізніше викликала відомий літературний процес покійного українського драматурга М. П. Старицького з співробітником газети «Кіевлянина» І. Александровським. Ці дві п'єси, «Глитай», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», того ж таки літа були відіслані до цензури, а тим часом почали з'їздитись артисти і почалися репетиції. Під урядом М. Л. Кропивницького трупа складалась ось із яких артистів: М. К. Заньковецька, А. І. Маркова, яка вже і в першому сезоні брала участь, А. І. Вірина і Н. В. Жаркова, — це був жіночий персонал. М. Л. Кропивницький, М. К. Садовський, К. І. Стоян-Максимович, пізніше оперовий співак Светлов-Стоян, Бурлака, Байда і ще кілька маленьких акторів, що їхні прізвища тепер вискочили у мене з пам'яті.

Це був перший склад самостійної української трупи, що потім з кожним роком приваблювала до себе все більше та більше молодих сил, з яких потім вийшли відомі корифеї українського театру. Трупа пробула з місяць в Єлисаветі, переїхала до Полтави, де вступив до трупи семинарист Максимович; з його потім виробився дуже талановитий актор на типові ролі, але передчасна смерть не дала йому розгорнути всю красу його таланту. З Полтави переїхали до Києва, з Києва до Чернігова, з Чернігова до Харкова, де й скінчили сезон. У Харкові ввійшла в склад трупи сестра моя,

М. К. Садовська, відома потім співачка і героїчна артистка.

Вся ця подорож була загальним тріумфом трупи. Скрізь вітання, овації тощо. Трупа в цій складі прогала ще літній сезон під орудою М. Л. Кропивницького, а з зимового сезону на чолі її став, як антрепенер, М. П. Старицький. Ще в той час, коли трупа вперше грала в Києві, поміж київською громадою українців була нарада, що треба комусь із грошовитих громадян стати на чолі трупи і поставити діло якнайкраще, бо розуміється, актори всі — біднота, не змогли зразу обставити блискучо всякий спектакль, на це треба було затратити зразу чимало грошей. За це діло взявся М. П. Старицький; отож під руку його трупа й перейшла з зими 1883 року.

Того року склад трупи багато побільшав. Вступили

О. К. Саксаганський, І. К. Карпенко-Карий і А. П. Затиркевич. Діло було поставлено, як то кажуть, на широку ногу. Трупа мала свою власну оркестру, хор, який складався з тридцяти жіночих і чоловічих голосів, свої декорації і гардеробу. Під орудою М. П. Старицького трупа почала сезон 3-го серпня в Одесі, далі в Миколаєві, Єлисаветі, Києві. З Києва переїхала до Житомира, а звідсіля знов вернулася на свята до Одеси, де й кінчила сезон. В Одесі трупа грала в Маріїнському театрі, що його тепер уже й сліду нема.

З поводу перебування трупи в Києві я повинен сказати кілька слів. З того, що я вище казав, читач уже бачить, з яких сил складалась трупа під орудою М. П. Старицького, і хоч все це були здебільшого молоді актори, але талановитість їхня уже й тоді вабила до себе суспільство.

Спектаклі були гарно обставлені; декорації та чудесний хор справляли на публіку таке вражіння, що вона, набиваючи щодня театр, робила щоразу овації артистам. Але разом з українськими виставами треба було грати й російські водевілі (адміністративна вимога), і їх грали актори російські, уже від антрепренера російського (тоді був Савін). Звичайно, щоб це коштувало не дуже дорого антрепренерові, вони обставлялись абияк; грали трохи чи не вихідні актори. І от раз поставили вони водевіль «Ямщики», грали його так добре, що публіка, дякуючи, свистала. Таку непристойність до російських акторів уряд прийняв за демонстрацію з боку українського громадянства і діло дійшло до

генерал-губернатора Дрентельна.

Дрентельн викликав до себе М. П. Старицького і поставив йому таке питання:

— Почему ето у вас в театре публіка свістїт русским п'есам, а вашим хахлацким аплодіруєт?

— Від того, в. в.-превосходительство, що погано грають,— відповів М. П. Старицький.

— А, значит, ваши лучше іграють?

— Думаю, що лучше!

— Ну, так пусть ваші артисти сыграют ту же самую п'есу, каторую іграли русские, а я пасматрю, будут лі свістеть.

Розуміється, після такої розмови нічого було довго думати, а треба було грати. І водевіль «Ямщики» був обставлений найвизначнішими тоді українськими силами. М. Л. Кропивницький грав старосту, одного ямщика Василя грав я, Степку М. К. Заньковецька і т. д. Крім того брав участь в кінці водевіля весь хор і танцюристи. Розуміється, що театр тріщав від оплесків і Дрентельн повинен був упевнитись, що свист був не демонстративний, а заслужений.

Але ненависть російських акторів, щоденні доноси про овації робили своє, діло. Коли після останньої вистави публіка дійшла до екстазу і почала розносити акторів вулицями додому з гучними криками й оплесками, генерал-губернаторові Дрентельнові донесли, що трупа ця небезпечна, що вона викликає сепаратистичні демонстрації і сіє крамолу. Г. Дрентельн, як родовитий російський «патріот», злякався за цілість російської держави і звелів не пускати української трупи до Києва на гарматний вистріл. З того часу, 1883 року, українській трупі були заборонили грати в усьому київському генерал-губернаторстві, а воно складалось з Київщини, Полтавщини, Чернігівщини, Поділля та Волині.

І ця заборона лежала тяжким гнітом на українським театрі 10 літ.

Таким лютим морозом російської всевладної бюрократії прибито перший розкішний цвіт українського театру.

Після такого обмеження від уряду району, українська трупа повинна була задовольнитись губернею Харківською, де в той час генерал-губернаторства не існувало, та одеською округою, де був за генерал-губернатора Рооп. Цей генерал був дуже прихильний до української трупи, навіть сам щодня бував у театрі, і ми покищо під його захистом потрошку дихали. Але холодний вітер з півночі всякчас давав нам про себе знати і запевняв нас, що він нас не спускає з свого ока і повсякчас піклується про наш добробут. Отак, міністер внутрішніх справ Толстой видав циркуляра, що українська партія вибрала задля пропаганди своїх ідей театр, а через те покласти за обов'язок антрепренерам труп разом з українськими п'есами

ставити російські, «соблюдая равномерность актов», сиріч як поставили драму на п'ять дій українську, став на стільки ж дій і російську, та ще й того самого вечора.

З цього мудрого міністерського циркуляра читач бачить, що петлю, яку накинув нам на шию Дрентельн, Толстой затягнув ще дужче, і треба було сміло викручуватися. Розуміється, що розумне начальство, таке, як генерал Рооп, не дуже налягало на це; Рооп і сам признавався, що це просто неможлива дурниця, але грати все таки доводилось по кілька водевілів за один вечір задля рівномірности актів.

Трупа під орудою М. П. Старицького закінчила зимовий сезон 1882—3 р. в Одесі, а на літо 1883 р. переїхала до Новочеркаського і Ростова над Доном. Але трупа була настільки велика, що на бюджет її ледве-ледве вистачали досить гарні збори в Новочеркаському, де козацтво нас дуже любило, називаючи своїми братами, однаково запряженими в тяжке ярмо московської опіки. Тут трупа втратила одного з видатних акторів, Карпенка-Карого, якому з наказу «третього отделенія» заборонили були грати, а крім того він повинен був вибрати собі місце для життя. Всякими клопатами перед начальством, і дякуючи прихильності тодішнього отамана війська донського Святополка-Мирського, пощастило йому зостатися в Новочеркаському, як на засланні, де він і прожив три роки. Трупа з Новочеркаського переїхала до Ростова, де діла були дуже погані. З одного боку сила людей у трупі, які майже нічого не робили, а тільки тягаром лежали на бюджеті, а з другого, як на нещастя, дощі такі, що нікого до саду не заманиш. М. П. Старицький страшенно бідкався, і йому не було з ким порадитися, бо хоч М. Л. Кропивницький і вів режисуру і був, здавалось, його першим порадиником, однак вони мали між собою недуже гарні відносини. Я тоді був ще молодий дуже актор і не брав близької участі в їхніх театральних справах, хоч М. П. Старицький дуже був до мене прихильний.

Одного разу якось М. П. Старицький зайшов до мене дуже стурбований і почав скаржитись на те, що діла дуже погані і він прямо голову потеряв, що робити. Питав мене, як я думаю, чи можна було б трупу розділити на дві половини і грати на два городи. Я кажу: «Чом не можна? Можна». І ми вдвох розділили трупу на дві половини: одна під моєю режисурою повинна була їхати до Таганрога, а друга під реж. М. Л. Кропивницького зосталась у Ростові. М. Л. Кропивницькому дуже це не подобалося і він почав на мене кривитися. Але діла в Таганрозі пішли добре, і таким робом М. П. Старицький викрутився з лиха. Літній сезон 1883 р. кінчили в Воронежі, де були досить гарні діла. Трупа вперше прибула до Воронежа і публіка так зацікавилась, що цирк, де ми грали, щодня був набитий. Навіть баби-перекупки приносили М. П. масла замість грошей, щоб пустив подивитися на своїх. Яка стихійна любов була до свого рідного театру! Як задихався народ під ярмом обрусительної політики російського уряду!

З Воронежа зимовий сезон 1883 р. почали в Харкові, а з різдва до посту 1883 — 1884 р. грали в Одесі. Тут уперше була виставлена опера «Майська ніч, або Утоплена». Старицький, не маючи в себе в трупі тенора, хоч можна було обійтись і високим баритоном, який був у Грицяя, запросив російського тенора з оперети — Бородіна, і М. В. Лисенко, репетируючи надзвичайно педантично свою оперу, висотав йому голос на качалку так, що коли довелось уже співати спектакль, то він викликав у публіки тільки сміх, особливо собою вимовою в оповіданні про утоплену панну.

В Харкові ж таки Карпенко-Карий прислав свою другу п'єсу «Хто винен», бо перша його п'єса «Чабан», яка тепер іде під назвою «Бурлака», була написана ще р. 1882 і хоч посилалась до цензури, але була недозволена. Карпенко-Карий, приславши свою нову п'єсу «Хто винен», прохав Кропивницького й Старицького, щоб вони, маючи на увазі його тяжке теперішнє становище, платили йому 50 карб. на місяць, а він усі п'єси, які напише, буде присилати їм. На раді, коли прочитали його листа, М. Л. Кропивницький сказав: «Де те ще теля, а він уже з

довбнею». Розуміється, що його просьбу відкинули і мене це так образило, що я одписав Карому, щоб він п'єси писав, а все, що в моїй силі, я сам буду помагати. На цьому діло закінчилось і Карий більше з такими питаннями не звертався.

По скінченні цього сезону трупа розкололась на дві половини, і з того часу почало існувати дві українські трупи. З поводу цього розколу скажу кілька слів. Сезон в Одесі був дуже гарний. На коло М. П. Старицький взяв 1050 карб., що в теперішнім часі зовсім неможливо і читачам здасться дивовижним. М. П. Старицький повів перемови з антрепренером театру Резніковим, і виробив умови, що будуть держати дві трупи, російську й українську, осівшись, виходить, на цілий сезон в Одесі.

Тим часом М. П. Старицький, як потім признавався, вкупі з М. Л. Кропивницьким, який, крім платні 800 карб., мав ще процентів 5 від чистого доходу, почали зменшувати бюджет трупи. З трупи вийшли Затиркевичка через зменшування платні, Максимович і навіть М. К. Заньковецька, бо не зійшлися в умовах. На мої і М. К. Заньковецької ролі М. Л. Кропивницький пропонував Старицькому Боярську, яка тільки по почала ходити по сцені, і Грицяя, який був добрий співака, але актор слабкий. Отак, кажу, не скінчивши з М. П. Старицьким, ми роз'їхалися по домах.

Я заїхав до Єлисавету, де треба було потурбуватися про дітей Карого, що був на засланні, і тут зустрівся з М. Л. Кропивницьким. Слово по слові, розбалакались і він здивувався, що я не служу вже в трупі.—«Та з ким же тепер будемо грати?» — каже. Не знаю, — кажу. — «Коли так, давай заснуємо товариство на колишніх основах»,— каже М. Л. Кропивницький.

— А хіба ви теж не кінчили? — питаю.

— Ні, не кінчив — тай добре зробив, бо грати з неуками не хочу.

Згодившись, ми розіслали запрошення А. П. Затиркевичці, Максимовичу, Саксаганському і зняли театр на літній початок сезону в Миколаєві, і розпочала свою роботу знов зложена трупа.

М. П. Старицький зостався з молодими силами, почавши сезон в тій таки Одесі з російською трупою, страшенно стратив, бо зборів не було ніяких. Свою українську трупу він перевів до Севастополя і діла мав доволі гарні, а трупа під орудою М. Л. Кропивницького почала літній сезон 1885 р, в Миколаєві і закінчила сезон зимовий в Одесі. В цей сезон Карпенко-Карий прислав мені свої дві п'єси: «Розумний і дурень» і «Бондарівна». Обидві я послав до цензури і коли відібрав дозвіл, то вони вперше пішли в Одесі, де мали величезний успіх.

Коли скінчився цей сезон, М. Л. на раді заявив, що він інакше не хоче орудувати ділом, як тільки при умові, що йому товариство дасть диктатуру влади, бо вважати на раду товариства він не бажає. Розуміється, що диктатури рада не ухвалила і він вийшов демонстративно. Рада одноголосно хоч і вибрала орударем мене, але все таки не тратила надії, що М. Л. Кропивницький покомизиться-покомизиться, тай згодиться.

Літній сезон 1886 р. почали теж у Миколаєві і переїхали до Єлисавету. З Єлисавету М. Л. Кропивницький знов закомизився і не хотів їхати далі. Купив собі верхового коня та кульбаку черкеську і зостався, як казав, відпочити літом. На раді товариство одноголосно вибрало мене знов наказним орударем і вже під моєю орудою трупа переїхала з Єлисавету до Кишенева. Діла були гарні і нам не снилось, щоб шонебудь погане трапилось. Нарешті ні з того ні з сього відбираємо листа від М. Л. Кропивницького на 38 сторінок, досить дрібного письма, де він, невідомо за що, всіх критикує і всіх лає не в міру. Всі страшенно обурились на таку незаслужену лайку, бо всі мали до М.Л. Кропивницького дуже велику шанобу, і рішили

відповісти йому, але потім дехто ухилився і тільки я та ще декілька чоловіка написали йому по листу. Найбільше він образився на мого листа і відносини порвалися.

Отак трупа оставалася під моєю орудою і грала весь літній сезон у Ростові та Новочеркаському. В цей же таки сезон прийшла з цензури п'єса «Наймичка» Карпенка-Карого, і в тому ж таки Ростові була вперше виставлена.

Що сказати про першу цю виставу? На виставу приїхав крадькома з Новочеркаського сам К.-Карий і сидючи в театрі плакав. «Наймичка» так захопила всіх, і слухачів і акторів, що були такі сцени, де й публіка, і актори, і навіть суфлер, якому це зовсім не належить, плакали, захльобуючись сльозами. П'єса зразу подобалась публіці і пройшла з великим успіхом кілька разів. Таким побитом, як бачить читач, майже кожний рік

К.-Карий, сидючи на засланні, збагачував убогий тоді надзвичайно український репертуар своїми творами і цікавість до нього публіки не вмирала, як то писали часто по газетах україножери, що це мовляв хвилиний інтерес, модний, а навпаки все більш та більш зростала. Особливо українським театром захоувалась молодь, спершу стихійно, а далі виховувала в своїх молодих душах любов до свого рідного свідомо. Та й старі українці, так знані «галушники», що сиділи весь вік на печі і міряли весь націоналізм, свій і чужий, тільки горілкою, галушками та варениками, і хто більш вип'є горілки та з'їсть галушок та вареників, той був з їхнього погляду дійсний українець. І коли було такий українець, зачарувавшись грою актора, просить його випити горілки, а актор скаже, що він не п'є, тут зразу на лиці галушника з'являлась дивовижа: «Що? Українець і горілки не п'є? чудасія! Який же ти українець?» То, кажу, навіть і такі січовики на печі-фортеці заворушилися як ті черви, що весь вік рилися у п'їтмі, а промінь світу божого блиснув їм раптом у вічі; і вони, випивши добре і набравшись горілкової смілости, але все таки оглядаючись на всі боки, чи нема була денебудь поліція, обнімаючи тебе шепотіли: «Ще не вмерла Україна» — і горілчані сльози текли йому по вусах. Отак потихеньку ширилась поміж суспільством українізація. Зате в Києві Дрентельн, дійсний російський політик, заборонив грати українській трупі, а замість неї дозволив по кафешантанах і відкритих сценах «разказчикам малоросійскаво бита» дискредитувати перед публікою український народ і взагалі все українське. Тут виводилась на посміх вся національність. Неграмотні колишні театральні машиністи або просто розсильні поробилися українськими письменниками і один поперед другого писали всяке паскудство і пасквілі на український народ і з ідіотськими мигами та пятакканням ілюстрували перед ситою й ласою до сміху садовою публікою, а та, регочучи і надриваючи свої п'яні животи, плескала цим підлим паяцам-нездарам, а після спектаклю напувала їх горілкою до нестями та обмазувала гірчицею їхні п'яні морди. Але всі ці лишаї на здоровому тілі притягали в сад багато людей і через те їм садові антрепренери платили великі гроші. Отак Лучицький, колишній машиніст одеського маріїнського театру, брав 300, навіть 400 карб, у місяць. Він потім зібрав усі перли своєї геніяльної літературної творчості і видав під заголовком: «Торбина реготу і лантух сміху».

Треба було подивитися, що робив цей канібаль на сцені. Коли наставав час його виходу, публіка вже починала гудіти, мов бжолі в уликові, знаючи з програм, що от-от зараз явиться цей «розбійник святого іскуства», а її любимець... Нарешті оркестра починала прелюдію. Публіка на хвилину вщухала і за лаштунками хтось хрипучим, мов намазана татарська арба, голосом затягав: «Оце я Ярема-а-а-а, отсе я Ярема». На цей раз публіка разом гуділа і відповідала теж «а-а-а-а». Після цього оркестра замовкала і з-за лаштунків являлась якась проява. На голові сива шапка не менш як півтора аршина заввишки, а то й може більше. Свита наопашки, вся цвяхована якоюсь невиданою орнаментикою. Сорочка вишита майже не тільки на грудях і рукавах, а навіть і на спині, і з такими широкими рукавами, що в кожний рукав можна було заховати ще по одному Лучицькому. А вже що сказати про штани. Це просто навмисне зшиті два величезні пістреві рядна і зібрані на очкур, які волочилися аж по землі.

Оця його поява вже викликала рев сміху і загальні бурливі оплески і вигуки «браво!». Проява тихо підходила до аван-сцени під невгавучий регіт і, знявши з голови свій улик, бо шапкою назвати її не можна, здоровкалась з публікою: «Доброго здоров'я! з понеділком!» і знов дикий регіт безглуздої публіки. Після привітання проява почала оповідання про те, яка з ним пригода трапилась на Печорському в Києві, як він приїхав з кумом Гаврилом до Києва і як вони поснідали і що за сніданком їли. Тут і четвертину сала з'їли, два кільця ковбас, а нарешті мірку гнилючок і мірку кислючок, та ще й запили квасом. Після такого сніданку пішли роздивлятися Київ і десь на Печорському, не знаю, як то вже можливо було, хіба тільки в дурній голові оповідача така подія змогла зародитися,— вартовий салдат поставив його замість себе на варту,— і тут всі його муки від важкого сніданку, а особливо після грушок-гнилючок. Усю цю безглузду нісенітницю проява розмазувала під невгамовний сміх і оплески. Так вивітрував з київської публіки національний вплив, зроблений крамольною українською трупою, генерал Дрентельн десять літ. Камінцем його земля, та царство німецьке!

III

А слава про українську трупу все ширилась та ширилась. Нарешті вона дійшла аж до самої столиці Петербургу. Ще раніш, коли трупа була одна під орудою М. П. Старицького, той мав на меті повезти трупу до Петербургу, але його заходи й клопоти не сповнились. Року ж 1886 колишні наші мрії золоті здійснились.

В цей час у Петербурзі був за градоначальника всесильний генерал Грессер. Артистка російської сцени Лінська-Неметі, маючи з ним близьке знайомство, дістала дозвіл на право постави українських спектаклів. Ця артистка, колись ще давно, коли М. Л. Кропивницький був російським актором, грала разом з ним, і, розуміється, була добре з ним знайома. Тепер знаючи, що він голова найкращої трупи, повела з ним перемови. Але, як я раніш казав, М. Л. Кропивницький вийшов з трупи і навіть посварився з нею. Не вважаючи на це, він все таки повів перемови і навіть приблизно в умовах зійшовся. Тепер треба тільки вернути до себе трупу і стати її орударем. Тим часом, як я вже казав, трупа, граючи весь літній сезон під моєю орудою в Ростові, закінчила вистави і після відпочинку почала восени свої вистави в Миколаєві, а потім переїздила до Херсону. На пароплаві, яким трупа їхала, ми зустрілись з М. Л. Кропивницьким. Розуміється, що всі йому дуже зраділи і почали розпитувати, куди, що і як? Тут зараз піднялась розмова з powodu його небажання грати з нами. Він довго зволікався, а нарешті таки помирився і оповістив нам радісну вість про Петербург. Всі раділи і одноголосне згодились. Я скинув з себе орудування і зараз же його доручили М. Л. Кр-ому. В Херсоні ми зістались грати, а М. Л. Кропивницький вернувся до (Єлисавету, де жив тоді, кінчати, мовляв, справу з Лінською-Неметі. Через місяць трупа, докупивши дещо з гардероби та реквізиту спеціального, якого, дістати й в Петербурзі неможливо, рушила на далеку північ, їхали свідчити Петербургові, що живе ще слово українське, що не задавили його ні Петрові батоги, коли він благородними кістками козацтва позасипав болота, на яких збудував свою столицю, ні Катерина, ні ретязі, якими вона повела волю України, ні навіть благородний, високогуманний закон 1876 року царя-освободителя не задавив святого слова 40-мільйонного народу. Воно знову оживає і сміється знову.

І справді, слово українське, залунавши в столиці, зворушило все її суспільство.

Перед нами в Петербурзі була трупа майнінгенського герцога, яка, маючи величезну субсидію від свого патрона, обставляла вистави так цікаво і детально, що дивувала тим усіх петербуржців. А вслід за нею приїхала наша бідна, що ні від кого не мала ніякої заповоги, а все вела на свій власний кошт і своїми виставами повершила рекорд майнінгенської. Навіть такий ворожий до всього українського часопис, як «Новое Время», вмістило статтю під заголовком: «Наши Мейнингенцы».

Слава труни в Петербурзі росла з кожним днем. Квитки на вистави продавали на тиждень раніше і вся вулиця Мойка, що вела до театральної каси (ми грали в театрі т. зв. «Кононівській залі») була запружена людом всяких рангів і проїзд по ній припинявся. Вельможне панство, яке раніше бувало тільки в Імператорських театрах, залишило їх і лавою ринуло до Кононівської залі подивитися на трупу з Назарета. А й сиділа ж ця публіка в театрі так тихо, так тихо, немов уся зала була набита мерцями, а не живими істотами. Кожний шепіт, кожне дихання актора на сцені чулися в найдальшій закутку залі. І раптом, коли актор доводив її до повної ілюзії дійсності життя, публіка, немов бомбою, розривалась бурею оплесків, брава і вмент ущухала, наче боялась утратити хоч одно словечко. Землячки, якими вщерть набиті всі урядові петербурзькі інституції, від цинкових гудзиків і горохових палът до сенаторів з золотими ковнірами і сухозлотими соняшниками на плечах, почали потрошку признаватися що «я —: мовляв — теж малорос, але вже давно з України і балакати не вмію, хоч усе розумію. Дуже-дуже приємно познайомитися з земляками». І важний, сановитий бюрократ-малорос люб'язно стискав демократичну руку маленького українського акторика, який не міг збагнути, звідки йому таке щастя. Більших акторів наперерив одного перед одним петербурзьке панство залучало до себе на обід, або на журфікси, гордіючи тим перед другими, яким це щастя ще не всміхнулося. «У мене севодня на журфіксе будут малороси»,— хвасталась яканебудь вельможна пані перед своїми знайомими. «Ах, душечка, неужелі?» — дивувалась та, в душі проклинаючи свою нещасливу долю, що це щастя їй і досі не всміхнулось.

У панських сальонах, де раніш, крім французької чи німецької мови, іншої ніхто не чув, за велике щастя вважали почути з уст українського актора кілька українських слів. «Скажіте»,— питала яканебудь панна чи пані актора,— «как ето ви вот в одной п'есе гаваріте ласковие такіе слова вашей возлюбленной? Вот не вспомню. Что то про звьозди, про рай». Актор згадував монолога і задовольняв панну: «Моя ти зоре, раю мій!» — «Ах

да-да! Удивітельно, как ето харашо і поетічно». — А коли пані-хазяйка журфіксу хотіла зробити надзвичайну люб'язність своїм гостям, вона спершу питала актора, як це сказати по-українському, і, учувши, зверталась до гостей по-українському, і всі були дуже задоволені. Особливо цей вияв симпатій захопив увесь Петербург після постави п'еси «Наймичка», коли виступала М. К. Заньковецька. Щось невимовне дивне, неописане трапилось. Це був такий тріумф українського слова, якого більш ніколи воно не зазнавало. М. К. Заньковецька, цей велетень і талант, розгорнула перед публікою такі дивні риси простоти й мистецтва, в яких ця столична публіка, звикла до штучного і через те блискучого виконання імператорських артистів, потонула в тій божественній, художній простоті гри артистки.

Уперше в житті своїм цей ситий, блискуче одягнений сальон побачив дійсне мужицьке життя. Життя того мужика, якого він бачив тільки з вікна вагону, в якому досі вбачав робочу тварину, яка з його погляду не мала ніякого почуття, ніякого болю, ні страждань. Перед ним з'явилась не в розкішних убраннях артистка, чаруючи своїм дивовижним фасоном убрання глядача, перед ним стояло обідране, забите життям дівча-наймичка. І не вважаючи на дрантя, яким покрито її тіло, вся її істота дихала божественною чистотою і повним любови й муки гарячим серцем. Уперше в житті своїм сальон побачив таку артистичну гру, з якої повинен був переконатися, що в мужицькому змученому працею тілі під драною його свитиною б'ється часто серце, гаряче серце. Це переконання дала їм художньо-чарівна гра М. К. Заньковецької. Затеж і вітала її публіка! Вся зала, набита, мов улик бджолами, блискучим панством сальону, стогнала й гучно вітала артистку; навіть М. Л. Кропивницького, яко режисера, викликала публіка три рази, не вважаючи на те, що п'есу «Наймичку» він не тільки не режисерував, а навіть уперше її сам бачив на сцені. В газеті «Новое Время» з'явилась доволі велика стаття самого Суворіна під заголовком: «Заньковецкая в Наймичке». А в буфеті в той вечір, коли

йшла п'еса «Наймичка», Суворін, зустрівшись з Мордовцевим, промовив до нього: «Нині отпущаєши раба твого».

Слава про українську трупу долетіла ще до вищих шаблів Петербургу і в театрі з'явився перший раз великий князь Костянтин Костянтинович. Він без усякої помпи сів в першому ряді. Поліція зараз же заворушилась і прибігла за лаштунки сповістити про це режисуру і нагадати їй, щоб антракти були якомога менші, бо, мовляв, його височество хочуть прослухати всю п'есу. Запевне князь і не думав щось подібне заявляти, але поліцаї, а особливо землячки — а це був землячок з Полтавщини — люблять прислужитися. «Може вдарять, або дулю дати благоволять». Так воно й вийшло. Антракти і так у нас були малі взагалі, але коли поліція вимагає ще менших — скажи враже, як пан каже! І я звелів помічникові гнати (цей спектакль вів завжди я). Спектакль погнали так, що бідному поліцаєві прийшлося знов прибігти до мене з проською затримати трохи антракт, бо його височество хочуть покурити. Антракт затримали і поліцаї досяг свого: «Дали таки, хоч маленьку, хоч пів дулі, а все ж таки дали!»

Слава наша ще підвищала на один щабель.

Через кілька часу нас запрохали грати для великої княгині Олександри Осиповни в залі міністерства закордонних справ. Довелось нам грати там водевіль «Кум мірошник». Генерал, що прийшов запрохувати, просив обдивитися сцену і сказати, що потрібно. Я поїхав, обдивився і побачив, що це не сцена, а просто підмосток невеличкий, без лаштунків, а замість їх підмосток цей обставлений був вазонами квіток. Нічого було робити, треба було якось прилаштуватися. Поставили п'яніно, а треба ж було ще й бочку, куда ховається кум. Генерал запевнив, що бочка буде. Ото увечері, коли приїхали грати (а грали ми вже після своєї вистави) побачив я, що бочка справді є, та ще не абияка, а з горіхового дерева і з золотими обручами. «Треба,— кажу,— її прибити, щоб не впала, коли я буду в неї плигати». «Не бійтесь, ми її придержимо»,— заспокоїв мене генерал. І дійсно, коли мені довелось скакати в бочку, побачив я за кущами двох генералів з величезними іконостасами на грудях, які напружено тримали бочку з обох боків. Я вскочив вискочив благополучно.

Після цієї вистави мене й М. К. Заньковецьку, яка грала куму, запрохано перед ясні очі княгині. І російська княгиня, яка вже навіть постарілась, живучи в Росії, забалакала до мене на чисто московській мові: «Мне гаваріл, што я нічого не будет понімай, но я всьо понімай, еті очень карашо, так весело й тепло, благодарю». Я стояв і кліпав очима, намагаючись зрозуміти спершу, до вона тим хоче сказати і скільки не длубався в голові, щоб їй відповісти, не зміг знайти слова і тільки уклонився, сальонно сіпнувши ногою. На тім авдієнція скінчилась.

Слава лізла по щаблях все вище та вище і нарешті з палаців сальонів перейшла до царського двірця. Сам цар Олександр III-ій, видимо під впливом оповідань, захотів подивитися на трупу з Назарету. М. Л. Кропивницький був запроханий до контори Імператорського театру і тут йому заявили, що його величність хочуть бачити трупу і що треба вибрати таку штуку, щоб вона була недовга й не коротка, щоб була й драматична й комічна, щоб не стомила його величність і щоб мала гарну обстановку й костюми.

На відповідь давалось кілька днів. На раді, яку зібрав на цей випадок М. Л. Кропивницький, вирішили більш-менш підходящу під такі бажання п'есу Т. Шевченка: «Назар Стодоля», а щоб уже його величність насміялись вщерть, наприкінці поставити водевіль: «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка» М. П. Старицького. М. Л. Кропивницький поніс відповідь до контори. Там згодились і ми почали готуватися до цієї вистави. Ролі розбиті були поміж найвизначнішими акторами. Хому Кичатого грав М. Л. Кропивницький, Назара Стодолю — я, Гната — П. К. Саксаганський, Галю — М. К. Заньковецька, Стеху — А. І. Маркова, Свата — А. М. Максимович. Водевіль теж: Шпоньку — М. Л. Кропивницький, Шила — я, Шинкарку Горпину — М. К. Заньковецька, Потапа парубка — А. К. Саксаганський, а діда — А. Н.

Максимович, а тим часом адміністрація театральна підшукала задля цього спектаклю підходяще приміщення. На Мойці була така зала «Демут». У цій залі була невеличка сценка, яку зараз побільшили, зробили царську льюжу і взагалі привели в порядок. Коли все було готове до вистави, нас оповістили, на коли призначається цей спектакль і де зала. Нарешті настав цей день і всі ми, стримуючи в душі якийсь незрозумілий страх, а особливо М. Л. Кропивницький, бо він зроду був полохливий, а особливо перед великими мира цього, — поїхали складати, як то кажуть, останній іспит на акторський докторат. За лаштунками з'явилися якісь дуже люб'язні і привітливі незнайомі добродії, які за всіма нами пильно стежили і повсякчас готові були до послуги. Крім цих добродіїв, акторів та робочих на кону, нікого за лаштунки не пускали. Панство почало прибувати, все в шитих золотих мундирах, з завішаними орденами грудьми, з золотими соняшниками на плечах і в білих рукавичках, а панни й пані в білих сукнях щонайдорожчих усяких фасонів. Звізди на грудях, широкі стьожки через плечі, військові форми всяких кольорів, все заповнило партер і льюжі і тихо шуміло, немов здалека наближався дощ, що ще не дійшов, а тільки шумить. Ми всі були готові до початку і стояли на своїх місцях. Суфлер, сидячи в будці, перелистовував п'єсу, бажаючи не забути того місця, де М. Л. Кропивницький занотував йому павзу, а де павзочку. Всі ждали напружено. В залі панство, хто стоячи спиною до кону, а хто сидячи, тихо розмовляло поміж собою.

Нарешті за лаштунками з'явився градоначальник Грессер. Всі незнайомі добродії, уздрівши його, поприліплювали міцно руки долонями з обох боків до штанів і кліпаючи, очима, пильно ждали наказу. Але генерал Грессер немов не пізнав їх і, не звернувши ніякої уваги на їхні улесливі погляди, пройшов далі. Підійшовши до М. Л. Кропивницького, що стояв за лаштунками мовчазний від ляку, «аки риба морская», забалакав: «Сейчас будет государь! Прошу, как только государь сядет в ложу — поднимать занавес. Первый антракт должен быть 20 минут: государь будет пить чай, второй 5 минут, — государь не выйдет из ложи, а перед водевилем антракт пол часа: государю подадут десерт»,— і з цими словами пішов назад, заставивши тим бідного М. Л. Кропивницького, і так сполоханого, ще більш сполохатись. Діло в тім, ще це був справді здоровенний загвіздок, бо з першої дії «Назаря Стодолі» перейти в другу за 5 хвилин можна легко, бо хата перша, хата й друга, але з хати другої дії перейти за п'ять хвилин у зимовий ліс з руїною корчми, та ще при тій умові, що сцена невеличка, розгорнутися нігде,— загвіздок.

М. Л. Кропивницький звернувся до машиніста й робочих з гарячою промовою, звертаючи іноді увагу на свій кулак, і ті його заспокоїли, мовляв: «постараємося». В цей мент вартовий, що стояв біля завіси і пильно стежив в дірочку за царською льюжею,— а вона була майже біля самої сцени,— задихавшись, дав вістку, що цар приїхав. Всі зайняли свої місця, а декілька незнайомих добродіїв полізли під сцену до суфлера,— мовляв, відтіля буде видніше на кін, а тут тісно й незручно. М. Л. Кропивницький, здержуючи дух, підійшов навшпинячки до завіси і глянув у дірку. Цар, цариця, наслідник і вся царська сім'я входили в льюжу. Цар виглянув в залу і все панство, що досі сиділо або стояло спиною до кону, вмент піднялось і утопило свої очі в льюжу. В театрі настала така тиша, немов би все досі живе «по щучьому веленью» заснуло. Цар сів, а за ним вся сім'я, світ в залі притемнився,— гасло, що зараз почнуть.

Панство все теж сіло тихо на свої місця,— завіса піднялась. Перша дія почалась не так спокійно, як то завжди бувало. Актори хвилювались, а особливо М. Л. Кропивницький, який від хвилювання відразу заспішив і заоднотонив. Але чим далі дія йшла, тим більш актори опановували себе і нарешті, вирівнявши тон, злились в повний, гармонійний акорд. Завіса впала і панство було в нерішучості, чи плескати чи ні. Цар сам вивів їх із цієї непевності. Він перший простяг руки вперед себе і мірно заляскав у долоні. Дивлячись на це, вся зала загула глухими оплесками, немов ляскали не в долоні, а кожний з них бив по подушці (звичайно через те, що все панство було в рукавичках). Нас викликали два рази і цар пішов в аванльожу

пити чай. Пройшла друга дія і настала пора за 5 хвилин поставити декорацію до третьої дії. Тут почалась та метушня і біганина, яку, розуміється, описати досить важко і хай сам читач собі намалює. Застукотіли молотки, забігали робітники, піднялась від декорації пилюга, робітники стикались один з другим носами, бігаючи з одкосами, але маючи на увазі гарячу промову режисера, а особливо величезний його кулак, працювали до поту. Цар сидів весь час у ложі. Нарешті обстановка готова. Робітники обтирали мокрі чола, актори стали на місцях, а незнайомі добродії визирали з-за лаштунків, немов цвіркуни з щілин.

З повним пилу повітрям на кону завіса піднялася. Скінчили п'єсу, почали водевіль. Водевіль, правду кажучи ішов, як кажуть, на ура. М. Л. Кропивницький під впливом, що його пильна промова до робітників мала успіх і інструкцію генерала Грессера виконано в «достоючому порядку», зовсім опанував себе і грав, по-театральному кажучи, 14-тим номером. Цар часто переривав оплесками водевіль і тим ще більш підбадьорював акторів. Особливо йому подобався танець наприкінці водевіля і він заставив нас його повторювати, ляскаючи в долоні і вигукуючи: «ліха». Водевіль скінчили. І не встигли ми вийти за лаштунки після виступу, як перед нами знов з'явився генерал Грессер і гучно промовив: «Гаспада артисти і артистки, к гасударю!». Ми осмілились були просити дати нам змогу передягтися, але генерал стояв на своєму: «Все как есть, так і ідіте! прашу! прашу!» і розуміється в цім слові «прашу» чулося друге: «поки честю не попросять». Що було робити, треба було скоритися грізному генералові. І от ми всі, з замазаними фарбою обличчями, по яких ще котився піт від танців, рушили перед очі його величності.

Я на ходу одірвав таки вуса і кинув, а М. Л. Кропивницький, як був на сцені у лисій, як коліно перуці, в однім чоботі на одній нозі і в червоній панчосі на другій, смиренно почимчикував до царської ложі. Хай читач тепер собі намалює картину руху нашого і візьме на увагу, що йти треба було через залю, повну ще панства, яке ждало од'їзду царя. «Аки таті, з понікшими головами», ішли ми один по одному через залю, цікавлячи вельможне панство, яке усміхалось привітно нам, хитаючи головами, а ззаду йшов грізний генерал Грессер, який те й робив, що настановляв нас: «Прашу гаспод артистов отвечать только на вопросы гасударю». Нарешті ця кумедна процесія пройшла цей людний майдан панства і опинилась біля дверей царської аван-ложі. Тут генерал Грессер пройшов у двері, а ми почали рівнятися до зустрічі. Праворуч стала М. К. Заньковецька, за нею я. Ліворуч—А. П. Затиркевичка, за нею О. К. Саксаганський, М. Л. Кропивницький посередині, далі Максимович і інші. Двері в царську кімнату були відчинені і перед нашими очима вся залита яскравим електричним світлом, заставлена чудовими рослинами, була царська аван-льожа. Коли ввійшов генерал Грессер, цар спиною до нас стояв і про щось розмовляв з царицею і присутніми. «Артисти, ваше велічество» — промовив генерал Грессер. Цар, почувши слово «артисти» раптом повернувся до нас лицем. Це була величезна на зріст людина, з плечима в косовий сажень і не дуже довгою обкладистою русавою бородою, трохи лисуватий з лоба. Він тихо підійшов до дверей, і мені через щось в цей мент здалося, що душа

М. Л. Кроп-ого швидко-швидко побігла спершу в п'яти, а потім в червону панчошу, звідкіля прожогом полинула в рідний край по дорозі в благодатний Бобринець.

Цар лагідно й ласкаво ухмиляючись та крутячи правою рукою вуса, почав нерішучо, немов би вишукуючи слова, з чого почати, промовив: «Гм... Я очень много слыхал о вашей игре, гаспада гм... а севодня я убедился, что это действительно превасходно; в асобенности... последнее — ліха! Благадарю!»

Ми всі нахилили покійно голови. «Где іграли?» звернувся він до М. К. Заньковецької. У неї видимо від ляку теж душа сховалась в п'яти і вона мовчала. Бачачи, що треба ж комусь дати

відповідь на царське питання, я осмілюся і промовив за неї: «На юге, ваше імператорське величство».

Він глянув на мене і привітно хитнув головою.

«Так, на юге.—А ви теж на юге?» — звернувся він до А. П. Затиркевички. Та теж видимо виридила свою душу до Прилуки, бо мовчала.

«Так точно, ваше імператорське величство»,— почувся голос Саксаганського в відповідь.

Душа М. Л. Кропивницького долітала вже до Бобринця. «Ви?»— звернувся цар до нього, і мов з далекого степу, задихаючись від шпаркого утьоку, душа його пробреніла тихим голосом:

«На юге — ва... ваше...» Благо голос обірвався, бо видимо душа його вже вскочила в хату і хутко зачинила за собою двері.

«Та-а-к. Ну, а скажіть»,— звернувся цар до М. К. Заньковецької,— «мне кажется, что это довольно трудна в одно і то же время танцевать і петь.» І знов відповіді нема, немов язик «прилипне к гортані».— Бачачи, що сценічна павза уже пройшла, а відповіді М. К. не дає, я рішився відповісти за неї, хоч у голові промайнула думка:—Ну як скаже: «Не тебе питаю». Що буде, те й буде, рішив я і промовив: «Привичка, ваше імпер. величство». Цар ще раз на мене глянув, хитнув головою і додав: «Так,— привичка!

Очень-очень харашо ви іграєте, гаспада. Спасіба!». Він привітливо хитнув головою і відійшов. Цариця, що весь час теж недалеко стояла, привітно усміхаючись, хильнувши трошки головою, теж одійшла.

Ми всі, низько уклонившись їм, пішли за лаштунки тією ж дорогою, що й сюди йшли.

Так скінчився царський спектакль.

Ця перша наша вистава так уподобалась цареві, що він забажав побачити нас іще раз. А коли йому одна з придворних дам, обер-гофмайстерша княгиня Кочубей (землячка) сказала, що, мовляв: «ваше величство, актори ці привикли грати на більш-менш порядних сценах, а ця дуже маленька і вони себе через те почувають немов зв'язані, бо нема де розгорнутися», — цар у відповідь сказав: «Ага! То я хочу на їх подивитися на сцені одного з моїх театрів». Бажання царське, розуміється,—закон, і нас запросили грати другу виставу в Маріїнський імператорський театр.

Це був перший випадок в історії імператорського театру, щоб провінціяльна трупа удостоїлася грати в ньому, і ця честь припала на нашу долю.

На цей раз було поставлено «Наталку Полтавку» Котляревського і вже не могу вам сказати задля чого, але М. Л. додав до неї дуже поганий, пусто-порожній водевіль «Бувальщина» Велисовського. Вистава йшла вдень, а не ввечері. Здоровенний Маріїнський театр знизу до самого верху було набито публікою.

Тут знов бідному М. Л. Кропивницькому прийшлося теж пережити кілька тяжких хвилин.

Діло було таке: в цій виставі брали участь М. К. Заньковецька, що грала Наталку, Н. І. Затиркевичка, що грала Терпелиху, М. Л. Кропивницький — виборного, П. К. Саксаганський — возного, Миколу — я, а Мова (тоді дуже гарний співак, тенор *di forza*) — грав Петра. Нам усім роздали картки від контори імператорських театрів з печаткою, яко акторам-учасникам. Все йшло благополучно. М. Л. вже не приходилося обертатися з гарячою промовою до

робітників, яких тут було майже цілий батальйон; над ними були свої начальники аван-сцени, арієр-сцени, боків і верхів сцени і т. ін. Помічник режисера дав їм тільки випуску, що їм і коли ставити, і все робилось у них по команді, швидко, мирно і пунктуально.

Приїхав цар, підняли завісу і залунало уперше зі сцени царського театру: «Віють вітри, віють буйні, аж дерева гнуться», після якого театр весь затрусився від оплесків, як слабкий від пропасниці. Кінчили першу дію і вже треба було починати другу, коли це раптом блідий, як мертвець, вбігає до вбиральні М. Л. Кропивницького помічник режисера і тремтячим голосом заявляє: «М. Л. немає Мови, а в третій дії він має участь». Вмить усі заметушилися. Послали до нього на квартиру, а тим часом душа М. Л. Кропивницького почала готуватися до мандрівки на вільні, далекі широкі херсонські степи. Та не тільки його, але правду кажучи, всіх острах обняв. Але виставу треба ж було тягти далі. Увертюру скінчили, завіса піднялась, а посланець, що їздив по Мову, дав знати, що й дома його нема. Не диво, що після такої звістки душа М. Л. вилинула вже аж за Петербурзьку рогачку, взявши курс на Москву. Акт ішов далі, а Мови нема. Шутки, шутки, як то кажуть, а хвіст на бік. Ми всі були дуже стурбовані, що робити. Коли це підходить до мене один із театральних начальників, поліцмайстер театру, і питає: «Чи всі ваші актори, що беруть участь у сьогоднішній виставі, на місцях?» Кажу: «Уявіть собі, одного, власне співака, який мав виступати в третій дії, нема».

— Та тут,— каже він мені,— одна якась проява добивалася вступу до театру, але в нього картки на право входу нема і його привели до мене. Може чи не він це? — Покажіть,—кажу.

Поліцмайстер повів мене до своєї контори і я, на велику радість, побачив, що ця проява і був власне той самий Мова. Він, бісів син, забув дома картку на вхід, лазив уже щось з півгодини, добиваючись, щоб його впустили. Нарешті, коли ця радісна звістка дійшла до М. Л. Кропивницького, який тільки но вийшов зі сцени,— він із радощів аж вилаявся.

Після цієї вистави від двора її імператорського величества Лисавети Федоровни всім акторам, що брали участь в ній, надіслано при листах подарунки: хто одібрав персня, хто брошку, хто булавку. Всіх не забули. Нащо вже суфлер, така, сказати, невеличка птичка, що мовляв її нікому й не видко, а й той одібрав подарунок, та ще й який подарунок! Нашому суфлерові О. Ф. Волошинові після цієї вистави об'явила поліція, що жити в столиці йому невільно і взяла підписку, щоб він за 24 години виїхав із неї. Тільки дякуючи одному землякові, який на цей раз був дійсний земляк, пощастило зробити так, що йому дозволено кінчити сезон.

За ці дві царські вистави наше товариство не взяло майже ні шеляга, всі гроші подарували на Червоний хрест, а дві такі вистави, де ціни були надзвичайно високі (в першій виставі останній ряд крісел коштував 5 карб., а льожа 75 карб., а в другій, вже в Маріїнському театрі, десять перших рядів коштувало десять карбованців крісло), дали касі Червоного Хреста не менше як 5 — 6 тисяч.

Цікавість, до українських вистав росла в столиці з кожним днем і з усіх боків члени всяких «добродійних» інституцій лізли запрохувати нас дати хоч одну виставу на користь їхньої каси. Всіх їх дали щось вісім чи десять, тепер вже напевно не пригадаю і добродійні каси тих інституцій взяли не менше, як 18 тисяч карб. Не буду томити читача оповіданням проте, як вони йшли, розповім хіба про дві з них цікавіші від інших, що дадуть читачеві кілька веселих хвилин.

Одна інституція, під назвою «Общество доставления дешевых квартир и других пособий в Петербурге», була під покровом великої княгині Ольги Федоровни, жінки вел. князя Михайла Миколаєвича. І от їй захотілось теж скористуватися нагодою і поставити українську виставу. Були відряджені фрейліни запросити М. К. Заньковецьку взяти участь, і, розуміється, та згодилася. Вистава пішла. Ішло: «Сватання на Гончарівці» і «По ревізії». Збір був повний і по

виставі фрайліна її височества оповістила нам, що її височество і його височество, бажаючи подякувати за участь, просять артистів М. К. Заньковецьку, М. Л. Кропивницького і М. К. Садовського завтра до себе о 1-ій годині дня.

Не можу докладно з'ясувати читачеві, що діялося з істотою М. Л. Кропивницького всю ніч, бо з ним не жив і через те не мав змоги допильнувати того. Аж другого дня, коли настала пора їхати до палацу їх височеств, і коли дві карети, під'їхавши до під'їзду, зупинилися, він був дуже похмурий, мовчазний і напружено про щось думав, не звертаючи навіть уваги ні на що. Мені знов спало на думку, чи не трапиться знов чогонебудь з його занадто льюальною душею. Вийшли з карет. Льокай, весь цвяхований, в розшитій ліберії, з дармовисом, що був по краю облямований чорними двоголовими орлами, широко розчинив перед нами двері і, привітно, ухмиляючись, промовив: «Гаспада артисти?» Видно, що був упереджений про наш приїзд. Одібравши відповідь: «Так!»—пропустив нас і ми ввійшли.

Величезний вестибюль із дзеркальною стінкою, і прямо в двері, в які ми ввійшли, дивилися своїми дулами дві гармати (його височество був начальник над усією російською артилерією і звався «генерал-фельдцайгмайстер». Льокай люб'язно відчинив одну частину бічних дверей і пропустив нас, промовивши: «Сейчас далажу єво височеству».

То була розкішна кімната; всі її стіни від верху до низу буди завішані всякими артистичними картинами. Посеред кімнати стояв більярд. Я і М. К. Заньковецька, зацікавившись картинами, почали їх розглядати, а М. Л. Кропивницький в якійсь поетичній задумі сів на кінчик княжого крісла і видимо про щось напружено думав.

— Марко Лукич!.. Марко Лукич! Гляньте, яка чудова картина!—звернувся я до нього, показуючи на здоровенне полотно батальної картини.

— А-а-ат!— скривився він на мене і махнув рукою, щоб я не заважав йому в йому думках.

— Марко Лукич! ідіть сюди! Гляньте, яка розкішна там друга кімната,— озвалась із другого боку М. К. Заньковецька, яка вже з жіночої цікавості відчинила двері і в другу кімнату.

— Відчепіться, будь ласка,— прошепотів він, махнувши нетерпляче рукою і знов потонув у своїх думках. Вираз лиця його був такий, немов він перевіряв нову роль перед виходом на сцену.

Незабаром двері, куди нас впустив льокай, відчинилися і на порозі з'явилася пані з доволі приємним лицем, хоч трохи покопирсаним віспою.

— Озерова,—промовила вона, привітно усміхаючись і простягнула руку М. К. Заньковецькій.

То була одна з фрайлін княгині. Далі, повернувшись до М. Л. Кропивницького і промовивши свою фамілію, простягнула йому руку, а далі й мені.

Покінчивши з привітанням, вона хутко повернулася до М. К. Заньковецької і вони, посідавши на кріселках одна біля другої, почали цвенькати поміж собою, розсипаючи, як то завжди буває між жінками, одна другій компліменти. Я розглядав картину. Коли щось наче мені шепнуло в душі: «Глянь!». Я повернувся і трохи не умлів. М. Л. Кропивницький, що досі був замислений, набравшись сміливості, підійшов до фрайліни і почав нерішучим голосом: «Ваше височество! нам очень лестно»... але на слові «лестно» мусів урвати свою промову, бо я вже був біля його і, сіпнувши його ззаду за хвіст фракa, шепнув йому: «Та се ж не княгиня, а фрайліна! Що ви робите?!». М. Л. глянув на мене зляканими очима і збагнувши, що не туди попав, повернувся назад навшпинячки, підійшов до крісла, сів знов на кінчику його і закліпав

очима. Фрайліна або не чула цього красномовства, або може хоч і чула, навмисне не звернула уваги, бачачи, що промовець заплутався в манівцях і не в ті взувся. Щоб не сполохати вкінці відважного на цей раз красномовця, цокотіла далі про щось із М. К. Заньковецькою. Мене такий сміх напав, що треба було надзвичайної сили волі, щоб не зареготатися на все горло. Але цебуло б уже не тільки не гречно, а й чорт батька зна що. І я, щоб мимоволі не вибухнути сміхом, засунув собі в рота всю хустку і трохи не вдавився.

Двері відчинилися знову і льокай, що раніше впустив нас, гучно промовив:

— Сво височество просят гаспод артистов к себе.

М. К. Заньковецька під руку з фрайліною пішли попереду, М. Л. Кропивницький, обсмикнувши жилет і фрак, за ними, а я, витягнувши з рота хустку і душачи з усієї сили в собі сміх, що рвався вибухнути, пішов за ними. Ми пройшли тим же вестибюлем, і коли льокай відчинив двері протилежної кімнати, ми опинилися в княжій кабінеті... Великий князь і княгиня вийшли нам назустріч і привітно, минаючи придворну етикету, поздоровкалися з нами, простягнувши руку. Я злегка стиснув її, а княгиню поцілував у руку. М. Л. аж тепер опанував себе, а підо впливом простої, люб'язної стрічі князя й княгині зовсім посміливішав. Розмова тяглася майже з півгодини, якщо не більше, звичайно, на російській мові.

— Ви, кажеться, памещік Херсонской губернії?

— Да!— відповів М. Л., а в мене в голові промайнуло: «Голої деревні!».

— А ви Чернігавской?— обернувся князь до М. К. Заньковецької.

— Да — Чернігавской.

— Ага, значіт, ви сєвобочнай, ви товобочнай України,— пояснив великий князь.

— Не люблю я вашей Чернігавской губернії. Я как то с батюшкой сваім (князь говорив про царя Миколу І-го) прасждал єйо: бідная губернія і неприємлівая.

М. К. Заньковецька дуже шпарко почала обороняти свій рідний край, свою Чернігівщину і в. князь, ухмиляючись, видимо навмисне драгував її своєю суперечкою і не згоджувався з її доказами.

Побачивши на мені хрест Георгія, князь звернувся до мене з питанням, де я служив і дістав Георгія. Я відповів.

— Ну, а скажіте, гаспада, вот ви здесь в Петербурге пользуетесь такой грамаднай, вполне заслуженной славай, благодаря високо-художественной вашей ігре. Но здесь ваш язык мало понимают і, разумеется, многає, что называется солью, прападает бесследно для петербургской публіки. Вот ваабражаю на Юге, в сваєй благодатной Малоросії, где каждая, ваше слово панятно, вот где вас ценят і прінімают? Например в Кієве? Ваабражаю.

Тут я рішив розбити трохи ілюзію князя і забалакав:

— В Кієве нам запрещено іграть, ваше височество. Князь здивовано глянув на мене і промовив:

— Как? неужелі? пачему?

— Уж больно сільно публіка нас любіт і устраївает нам авації,—додав я в відповідь.

— Ну памілуйте, артистов-художніков вездє публіка ценіт, прінімаєт і устраїваєт їм авації. У нас здєсь в Петербурґє какіє авації устраїваєт публіка артистам! Кто ж там в Кієвє генерал-губернатор?

— Генерал Дрентельп, ваше височество,— кажу.

— А-а!— протягнув князь, зморщившись.— Знаю! ето старий дурак.

І мені мимоволі по цьому вирвалоє слово:—Так точно, ваше височество.

А князь, немов згадавши, що балакає; з акторами, а не з міністрами і що такий вираз про кійвського сатрапа може підірвати основи, перевів розмову на інше.

— Очень, очень рад, гаспада, вас відєть і лічно поблагодаріть за ваше участіє в майом благатварительном спектаклє!

В. князь подав знов нам руку, в. княгиня теж і авдієнція скінчилась...

IV

Кілька днів по тім я відібрав від Карпенка-Карого його нову п'єсу під назвою «Чарівниця» і в листі своїому до мене він написав, що вона вже була в цензурі і до вистави не дозволена невідомо через що.

Даючи мені повне право, що треба буде, викинути чи перемінити, він прохав потурбуватися про її дозвіл. Розумієтьєся, мати нову п'єсу було нам дуже цікаво і я, вибравши зайву хвилину і дізнавшись адресу цензора українських п'єс, поїхав до нього. Цензором тоді був Фрейман. Він правда, і не українець, а все ж таки землячок, бо з України.

Приїхавши, я якраз застав його дома і коли йому передали мою картку, він сам вийшов мені назустріч і, люб'язно простягнувши руку, промовив по-українському: «Дуже, дуже радий вітати в своїй хаті славнозвісного земляка». Розумієтьєся, що цей привіт його впливав з того, що, мовляв, сам цар балакав із ним, а цар з кимбудь балакати не буде.

— Прошу сідати!— привітливо взявши мене за стан, промовив Фрейман, коли ми вийшли в вітальню. Я сів і почалась розмова про сучасний наш успіх в Петербурзі.

— А я до Вас із невеличкою просьбою, земляче!— промовив нарешті я.

— До послуги,— схиливши голову відповів Фрейман.

— У мене єсть п'єса, вона вже була в цензурі і не знаю, через що її не дозволено.

Очі д. Фреймана, що досі так люб'язно ухмилялися, раптом заблищали вовчим, зеленим світлом.

— Як вона звєтьєся?— спитав він.

Кажу:

— «Чарівниця».

— А так, пам'ятаю! Там, знаєте, кінчаєтьєся убійством; чоловік убиває; жінку через любовницю.

— Ну, а хіба це одна така п'еса, де чоловік убиває; жінку?— кажу я.— В російській літературі це на кожному місці.

— Так, але бачите — і він не находив слів, що сказати.— Порадьте авторові переробити її так, що коли чоловік кидається її убивати, вона хай візьме дитину, а він побачивши дитину приходить до розуму і просить у бога й жінки прощення.

— Але ж, — кажу,— по п'есі нема у їх ще дитини.

— Ну, це пусте, можна так зробити, що дитина буде. Довго я сперечався з ним і нарешті ублажав його, що дещо переміню і він пообіцяв: що, мовляв, в його силі, він усе зробить.

Роздивившись п'есу, я побачив, що там абсолютно немає нічого такого, що могло би стояти на перешкоді до її дозволу і, нічого не перемінивши, я дав її переписати, тільки, замість назви «Чарівниця», я назвав її «Безталання». Поніс до цензури, упередивши д. Фреймана про це, і просив якомога швидше її, розглянувши, дозволити до вистави. Д. Фрейман пообіцяв за два тижні все зробити по змозі і просив мене за два таки тижні навідатися до цензури.

Минуло два тижні і я пішов довідатися. Питаю секретаря Крюковського.

— Нема, каже він,— у мене ніякої звістки, а отут тепер якраз є цензор, спитайте його, може він її ще не роздивився.

Я до Фреймана. Каже мені він, що сьогодні буде засідати комітет і дозвіл чи незгоду тепер уже буде залежати від нього. «Я все зробив, що міг».

Питаю, а як він думає, дозволять?

— Я думаю, що дозволять,— заспокоїв мене Фрейман. — Заходьте завтра, тоді будете мати певну відповідь.

Прийшов я знов на другий день, питаю знов таки секретаря. Каже:

— Єсть але...

— Що не дозволена?

— Ні, не дозволена!— спочутливим голосом відповів мені секретар.— Чому — не знаю! Зверніться до начальника цензурного комітету, генерала Пантелєєва.

— А де,— питаю,— його можна побачити?

Секретар повів мене до нього; спершу, розуміється, він пройшов сам, а я покищо ждав його милостивої згоди прийняти мене. Нарешті секретар вийшов і сказав, що мовляв, ідіть, можна. Я ввійшов.

Переді мною стояв сивий, товстий генерал і, кинувши на мене вовчим оком, спитав доволі грізно:

— Что вам?

Я почав йому викладати свою просьбу про п'есу, що, мовляв, хоч би довідатися, що треба зробити, щоб її дозволили. Боже ж мій! Як гукне на мене генерал:

— Ми не обязаны давати вам об'яснення. Нам надоели ваші хахлацкіє проізведенія і от ніх просто отбою нет.

Я звернув увагу старого генерала, що я не кур'єр його і не підвладний, на якого він має право кричати, а прохальник, а з прохальником, оскільки мені здається, всі інтелігентні люди, навіть найвищих рангів, балакають трошки гречніше.

Генерал раптом охолонув і попросив вибачити.

— Ізвініте, у меня от природы такой резкой голос.— Далі він уже м'якше разбалакався зо мною:

— Відіте лі, у нас есть свої інструкції, которими ми руководствуємся. Ми не, імеєм права їх нарушать. Вот відіте — він показав мені на купу від низу до самої стелі якихось рукописів,— это всьо ваші хахлацкіє проізведенія. Тут есть такіє, какіх ми ещо і на русском языке не імелі, а на хахлацком присилают. Обратітесь с вашей просьбой к цензору, ведь он нам в комітете дал отзыв о п'есе, о которой вы просіте, такой отзыв, что ейо разрешіть комітет не нашол возможности. Пусть он отменіт свой отзыв, дасть благопріятний і ейо разрешат.

Я подякував генералові за його люб'язність, просив вибачити, що потурбував своєю особою і вийшов, страшенно злий на землячка д. Фреймана і на всі російські цензурні умови, а більше на себе, що не можу зробити нічого.

Вернувшись додому, я шпурнув примірник, що привіз із цензури, під стіл. М. К. Заньковецька, бачачи мене дуже схвильованим, зацікавилася, в чім діло, і я їй розповів про всі митарства, що мені довелося пройти, і що все ж таки зробити нічого не зміг. На цю нашу розмову входить дівчина, служниця і що якісь два пани бажають бачити панію.

— Просіть!

— По хвилі ввійшли два пани, один військовий, другий цивільний, і, познайомившись, почали просити М. К. Заньковецьку взяти участь у благодійнім спектаклі (не пригадаю вже тепер, на яку користь).

— Добре, я з великою охотою візьму участь у вашій виставі, але й собі буду просити вас, панове, допомогти мені в одній маленькій справі,— каже до них М. К. Заньковецька.— Ви тутешні, маєте великі знайомства і певно вам це легко буде зробити.

Гості слухали її уважно і один наперед другого згоджувалися до послуги.

— От,— каже,— один автор присвятив мені п'есу (п'есу присвятив автор їй), п'еса дуже гарна, мені подобалася, але не знаю, через що цензура не дозволяє її. Коли ви дістанете дозвіл, я згоджуюся навіть її поставити на вашу користь.

— Можна відеть екземпляр?— поцікавився цивільний. Примірник йому показали.

— А приблизітельно с содержанием етой п'еси ви можете меня познакоміть?

Я розповів зміст п'еси і він, по-французькому звернувшись до військового (либонь був певний, що французької мови хахли не розуміють), сказав:

— Это я устрою через Феоктістова.

— Это очень просто,— відповів йому військовий.

— Ви пазволіте мне, взятъ етот экземпляр — через час, самое большое два, ви палучіте атвет,
— звернувся люб'язно цивільний до М. К. Заньковецької. Та, розуміється, згодилась.

— Итак, если ета п'еса будет разрешена, ми можем расчітывать на ваше любезное участие в нашем спектакле?

— Розуміється,— впевнила його М. К. Заньковецька.

— Иможет битъ поставлена даже «Наймичка?»—придавив військовий на «ичка» замість «наймичка».

— Даже «Наймичка»,— упевнила гостей М. К.

Гості, уклонившись, вийшли, а ми сіли обідати. Минула може година після візити гостей, ми тільки но скінчили обід, як явився знов один із них, цивільний, і оповістив:

— Ваша п'еса разрешена. Через час ви можете ёю палучіть.

Теперь прошу мне дать для напечатанія афішу «Наймички».

Афішу я йому дав і він поїхав.

Цікавість мене страшенно розібрала, як можна на одному й тому ж примірникові написати дві години раніше: «неудобна для представлення», а через дві години пізніше: «разрешена к представленію».

Я поїхав до головної управи в справах Друку. Приїжджаю.

Мене зустрічає той самий секретар і привітно, ухмиляючись, питає:

— Где ето ви нашлі такіх ходатаєв?

Кажу:

— Вже де найшли, то найшли, а тепер давайте примірник.

— Извольте! — і дає мені мій же примірник. Дивлюся, і очам своїм не вірю. Перша сторінка з заголовком вирізана, замість неї приліплена друга і написано: «К представленію дозволена».

Я перекинув кілька сторінок і віддаючи примірник секретареві, кажу: «Ще не зовсім вона дозволена».

— Почему? — ехидно ухмільнувся секретар.

— Скріпи,— кажу,— нема. А то ви, підрізавши першу сторінку, а не скріпивши її з другими, скажете, що я підробив дозвіл.

— Иш ти, педант какой,— сміється секретар.— Посідіте в таком случае немного, я прикажу сделать скрепу.

Через четверть години мені доручили примірник і, я попрощавшись із секретарем та подякувавши за його люб'язну турбацію, повіз додому дозволену п'есу.

Дома роздивились — назва не та; замість «Безталання»,—написано «Безталанна»; певне той, хто клеював сторінку, помилився. Але що робити, хоч і «Безталанна», а все таки дозволена.

Маємо ще одну нову річ. Я в той же день оповістив про цю радість Карого. Спектакль ми грали даром і ця добродійна інституція взяла збору на свою користь 2000 карб., а я — дозволену п'єсу.

З цього короткого оповідання читач бачить, при яких тяжких обставинах доводилось боротися з цензурою, щоб загорювати хоч якунебудь новинку і тепер, коли задля нас після 25-річної тяжкої боротьби настала немов би невеличка полегкість, мене іноді страшенно в досаду вводять жовтороті театральні рецензенти, які те й роблять, що ставлять догану: що пора покинути старий наш власний репертуар, а братися за новий, мовляв, світовий, європейський, забуваючи про те, що нашу ниву не можна так раптом орати, терном порослу, бо спершу треба виробити новий плуг, а задля нього новий леміш і чересло, а тоді й орати. Але й тоді, коли навіть ми викуємо новий плуг, зоремо ниву і посіємо, мовляв, нове зерно, ми не повинні зовсім занедбати свій власний національний репертуар. Він вислужив свою службу, ним ми проралили забите поле, а тепер, коли він не задовольняє вищі круги, яким натурально бажається вивести театр в широке європейське море, питомий старий репертуар повинен робити свою службу в народі і підіймати його до вищих потреб. Ми сміливо можемо гордитися ним, бо ніде, ні в одному народі такого народнього театру нема, як наш. А задля правдилого розвою народу він конче потрібний. Але я побалакаю про цю тему пізніше, а покищо вернуся знов до Петербургу.

Успіх нашої трупи викликав інтерес навіть у режисерів царських театрів і вони частенько навідувалися до нас за лаштунки, придивляючись до вбрання, хору та персоналу. І дещо позичили у нас задля себе. Приміром, режисер Маріїнського оперового царського театру Кондратьєв, побачивши, що дійсний народ, який ми ілюстрували, одягається зовсім не так пишно, як то досі він думав, і в опері «Жизнь за Царя» хор почав одягати в личаки і пістреві штани, а досі хор одягався в гарні чоботи і такі ж гарні штани. Навіть «Ваня» в цій опері, що раніше був одягнений, як панич, у дорогому кожушку, облямованому сивим смушком і в чобітках із жовтими одвернутими халявками, з першим дебютом п. Доліної, яка була дуже велика прихильниця наших вистав, був одягнений в личаки, пістреву сорочку і пістреві штани.

Тепер, коли багато театралів закохується так званим художественним московським театром, який, до речі треба сказати, в той час ще й не існував (бо почав далеко пізніше після нашого пробування в Петербурзі), особливо його деталями, які, як кажуть, роблять настрій, я повинен тут сказати, що й художній театр багато дечого позичив у нас. Все те, чим тепер закохуються в художнім театрі, давно було випробуване в нас і деякі подробиці ми перестали вживати, бо вони шкодили навіть загальній грі акторів. Наприклад, коли ми ставили п'єсу М. Л. Кропивницького: «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», де в першій дії іде сцена над болотом, публіка мала повну ілюзію вечірнього болотяного життя: жаби кумкали, качки, що запізналися, пролітали і шумно сідали на плесі, десь далеко в полі бив перепел, в садку розпочинав свою пісню про кохання соловейко. На селі мукали корови, йдучи з пасовиска, ревів бугай, собаки десь гризлися, а потім одна з них дуже жалібно скавучала, немов хтось її ударив,— і т. ін., але всі ці деталі потім нам прийшлося одкинути, бо грати й говорити на сцені в цій яві зовсім було неможливо. Публіка більше звертала уваги на ці художні дрібниці, ніж на те, що робилося на сцені, і весь час в театрі стояв якийсь шумливий гамір, що вибивав акторів із ролі, і вони вже не грали, а промовляли свої ролі, немов фонограф. Але публіка це зовсім забувала і, захоплена поезією природи, яку перед нею ясували, коли падала завіса, гучно плескала і визивала акторів, немов би це вони своїм виконанням зробили на неї такий артистичний вплив.

Ця здібність і умілість користуватися артистичними дрібницями в виставлюванні п'єс не могла не справити вражіння на такого надзвичайно чулого до всього артистичного

театрального рецензента, як А. С. Суворін, що вже тоді, 1886 року, під впливом наших вистав задумав закласти приватний театр з іншим напрямком, ніж імператорський, в якому, на його погляд, крім рутини й чиновництва ніякого поступу не було. Занятий цією метою з одного боку, а з другого, бажаючи мабуть припинити шпаркий розвій новонародженого українського театру, який йому, як російському патріотові, дхнув сепаратизмом, він напружував усі сили свого літературного красномовства, щоб переконати головарів українського театру покинути свою, як він казав, калюжу, і впливти в широке море європейського репертуару, зробившись російськими акторами. З приводу цього я повинен сказати кілька слів.

Чулий надзвичайно до артистичного виконання, як я вже раніше сказав, д. Суворін від першого разу захопився чарівною грою М. К. Заньковецької і, написавши про неї кілька досить прихильних рецензій, прийшов за лаштунки і познайомився з нею, з М. Л. Кропивницьким і зо мною, а через якийсь час запросив нас усіх до себе в гостину. Розуміється, розмова в гостині увесь час точилася про наш величезний успіх у столиці. Тут, між іншим, він почав висловлювати свій погляд на п'єсу М. Л. Кропивницького «Доки сонце зійде, роса очі виїсть».

— Знаєте, М. Л., п'єса очень слабая, всё это как то шито белыми нитками, а что касается последнего акта, это просто ни на что не похоже. Памілуйте, как можна заставить артистку умірять какою то безсмысленною смертію? Это надо особенной любви, чтобы согласиться играть этот акт; нікакой в міре талант нічево не может сделать из акта, где героиня не играет, а мечется в агоніі, а над нею адін читает поучительные речи, а другой очень красиво прикладывает ей к голову примочки. Это невозможно, памілуйте!—

— Да,— смиренно одмовив М. Л.,— відіте, это всё писалось на скорую руку...

Після обіду розмова знов знялася про український театр, і тут д. Суворін почав викладати свої погляди:

— Да, гаспада, я вам должен сказать. Ви все удивительные таланты, і ваша ігра проізоудіт на зрителя чарующее впечатление, но мне вас вчуже жаль, жаль, гаварю, потому, что вы тратите ваши таланты непроизводительно, другими словами, зариваете их в землю. Падумайте, всё время вертятся в узком репертуаре, ведь это всё равно, что болтаться чудному пловцу в судне, где он не в состояннїі развернуть всё своё искусство. Ему нужен простор, большому кораблю необходимо плавать в широком море. Не скрою, мне даже язык ваш нравится, но почему то он кажется мне детским лепетом, способным выразить очень поетично любовные речи, природу, но что касается высоких идей, науки,— он не в состояннїі, всё это выйдет наивно смешным. Напрімер «Гамлет» Шекспіра, кем то переведьон на ваш язык так: «Бути, чи не бути, вот так закавіка!». Ха! ха! ха! Ведь это просто уморительно смешно: «Бути чи не бути, вот так закавіка!». Тут я вже не витерпів і перебив його промову:

— А ви,— кажу,— А. С., читали самі этот перевод?

— Нет, я сам не читал, но мне передавали.

— Не всякому слуху верте, А. С. Это изобретение известнаво землячка ренегата Піхна, а іздеваться над тем, что їм не дорого, все ренегати куда гаразди! Они могут уверить наивно верующих в их авторитет людей, што на вербі груші.

— Что это значить — на вербі груші? — здивулся Суворін.

— Кажу, можно уверить людей, что груші растут і зреют на вербе.

— А! а-а!Ха! ха! ха! ето очень остроумно,— засміявся д. Суворін.— Ну, а скажіть, ви навірноє знаєте, как переведьон етот монолог Гамлета? Мнє інтересно било би сравніть с подлінніком.

На щастя, я трошки знав цей монолог і продекламував:

Жити чи не жити, от в чім річ!
О, коли б це вельми тяжке тіло
та змогло розпастиь, розтрошитиь,
з росою, чи туманом взятиь,
коли б Вічний не карав на небі
самогубця! Боже, милий боже,
які гидкі, знівечені й марні
на мій погляд втіхи на сім світі!
Це житя, немов садок зелений,
де бур'ян порозростався буйно...

Далі я не знав і зупинився. Д. Суворін дуже уважно слухав і в кінці промовив:

— Да, пожалуй, ето очень недурно, даже поетично! Но всьо ето не нужно. Оно уже есть, переведено на русский язык, а ведь ваше то, что вы называете языком, не есть самостоятельный язык, а одно із многочисленных наречій аднаво общево рускаво языка. Ведь довольно знать русскій, чтобы дословно понімать всьо то, что вы гаваріте на сцене, за малими ісключеніями. Я, наприклад, у Шевченка не нахожу ні одного слова мнє непонятнаво. Канечно, если вы будете уснащать свайо наречіе видуманними словами, тогда і народ ваш не паймьот вас...

— Так что если я продекламірую вам із Шевченка,— вы всьо паймьоте і переведьоте без всяких затрудненій? — перебив я д. Суворіна.

— Палажітельно без всяких затрудненій.

— В таком случае прошу перевести:

Гармидер, галас, гам у гаю,
срамотні співи, аж лящить —

продекламував я. Суворін на хвилю задумався і попросив іще раз продеклямувати. Я продеклямував іще раз.

— Пазвольте, да ведь ето не із Шевченка? У Шевченка етаво нет.

— Ні,—кажу,—з Шевченка,—етака поема, «Княжна» зветься.

— Да, но труднаво тут нічево нет. Как вы сказали? Гар-гар?

— Гармидер, — кажу.

— Но ведь это слово не малорусское, это больше жидовское, оно потому мне і непонятно. А дальше «галас»—зробив він акцент на ас замість на га, — это голос! «Гам» — ну — етово я тоже не понимаю, а уже у «гаю» — это понятно, в саду.

На цьому переклад його зупинився, бо коли дійшов до «срамотних співів», тут він зовсім осоромивсь і, заплутавшись у манівцях, сам розсміявся, додавши:

— Ну, это із одніх ево стихотвореній не популярних, а все, остальные мне понятни. Да, гаспада, я всьо ж таки возвращаюсь к прежнему расговору. Гаварю, как мне, жаль ваших талантов. Брасайте ви вашу узкую національную речку і впливайте в широко, безбрежное море обще-русскаво театра. Наступайте на русскую сцену. Вам дадут прекрасное содержание а ви внесьоте новую, свежую струю; развернувшись в широком море русскаво репертуара, М. К., какіе би ви перли создали при вашем таланте! Или вот вы, М. Л. Такіх коміков у нас мало, ви могли би занять відное место. Или вот он,— він показав на мене,— при ево таланте і внешніх данных, ведь это какой би бил гераический любовник!

— Да, но тогда нам пришлось би свой театр совсем оставиь,—каже М. К. Заньковецька.

— Почему? Ведь вы также могли би іграть і свої льогенькіе п'ески, да не только льогенькіе, а і большіе. Это внесло би разнообразіе в репертуар. Как вы думаете, Марко Лукич?

— Да, разумеется, если можно било би ставиь малорусскія вещи, это било би очень харашо, і я протів поступления нічево не імел би.— Ну, а вы как думаете? — звернувся Суворін до мене.

— Відіте,— кажу,— А. С. Ваше, как вы гаваріте, широкоє море безбрежно, но мне совершенно чужое; в ньом, не зная харашо фарватера, можна і заблудиься, а то і на подводний камень сесть, а родная мне речка с зелеными вербами і знайома мне, і люба, і пріятна. Я знаю где, под каким берегом пристать, где отдохнуть і куда плить.

Д. Суворін, вислухавши мою одповідь, уважно і після невеличкої зупинки промовив:

— Ну, знаете гаспада, что я вам скажу. Это,— показав він на мене, — самый православный между вами.

На сім розмова скінчилась і ми розійшлися.

V

Як я уже раніш казав, весь петербурзький бомонд наперерив бажав залучити до себе акторів із Назарету, і цямода не покидала нас до самого кінця нашого перебування в столиці.

Якось на масницю в суботу, коли і так доводилось щоденно грати дві вистави, після вечірньої вистави «Бондарівни» я розгримувався і, відсапнувши трохи, налагодився йти додому. М. Л. Кропивницький питає мене: «Ти куди?» Кажу—додому, бо дуже втомився і їсти хочу.— «Як додому?» здивувався М. Л. «Хіба ти не знаєш, що треба їхати до великої княгині Катерини Михайлівни грати «Кума»?»

— Та що це,— кажу,— Марко Лукичу? хіба я двужильний, чи що? Хай воно прокляте буде з такою роботою!..—Але не вспів я кінчити своєї лайки, як М. Л. замахав на мене руками. «Та цить ти, бога ради»,—прошепотів він.— «Чи ти не бачиш — онде стоять, почують!». Я глянув у той бік, де показував мені очима М. Л., і побачив біля дверей двох княжих льокаїв у ліберіях з макітрами, чи пак з циліндрами на голові, що стояли нерухомо, ждучи, поки актори

одягнутися, щоб взяти їх до палацу. Я ще раз вилаявся, плюнув і сів, ждучи часу від'їзду. Нарешті вийшла з своєї вбиральні М. К. Заньковецька. М. Л. надів шубу, і ми вийшли з театру на під'їзд. Льокаї розчинили дверці двох княжих карет, що стояли біля під'їзду, ми посідали, і карети, гойдаючи нас на розкішних ресорах та гумових шинах, як човни на хвилях, шпарко полетіли до палацу.

Голод мене все більше й більше смоктав під ложечкою і тим викликав у мене ще дужчу злість, тим то вже, коли увійшли у вестибюль, мене обурило княже льокайство, що стояло біля густо навішених шуб та воєнних шинелів, заклавши руки за чорт батька зна що, по-панському, і навіть не вважало за свій обов'язок забрати й повісити наші шуби. Тільки тоді, коли я грізно гукнув: «Ей, візьми шубу!», льокай почув, що, знати, не проста птиця приїхала, бо командує як слід, кинувся і, низько кланяючись, ухопив наші шуби, а другий розчинив двері, показуючи куди йти. За лаштунками, де нам довелось, затримувавшись, ще чимало ждати, поки не кінчать французькі актори своєї вистави, я знов таки почав своє — це казняка робота, я страшенно хочу їсти, я зовсім охляв і т. ін. Звісно, як чоловік голодний, нервується. Марко Лукич пошепки мене усовіщував: «Та перестань, ради бога! Ще хтонебудь почує! От наказаніє господнє, наче три дні не їв!». На цю розмову увійшов д-р Песецький — він тут був вхожий і через те мав знайомство. Почувши, що актори хочуть їсти (кажу актори, бо, певно, і М. Л. хотів їсти та тільки боязко мовчав), побіг і через кілька хвилин на порозі з'явився княжий льокай з величезною тацею з чаєм, пляшкою червоного вина і бутербродами. Льокай, що скидався більше на сенатора, ніж на льокая, весь цвяхований з невеличкими соняшниками на плечах, з аксельбантами та розкішними баками на чистому виголеному лиці, в блакитних панчохах з срібними пряжками, в лакових черевиках, відчинивши двері, зразу остовпів, немов здивувавшись, куди це він забрів! І справді задля княжого льокая картина, яку він уздрів, була досить дивовижна. Уявіть собі чоловіка, що звик подавати чай французьким та німецьким акторам, що всі у фраках, у білих краватках тощо, і от уздрів щось таке, чого йому навіть і в сні не марилось. Якраз проти дверей, куди він увійшов, сидить за гримувальним столиком М. Л. Кропивницький у подраному кожушку з невеличкою шапочкою на здоровенній лисій голові, загримований такою мордою, яку можна побачити хіба тільки випадково в шинку під лавою, а вже ніяким робом у княжій палаці. Біля самих дверей сидить, куняючи, Панас Саксаганський у свиті з відлогою на голові і з підв'язаними хусткою зубами. Льокай зупинивсь, глянув навколо себе, немов чоловік, що заблудився в лісі, шукає дороги. Але д-р Песецький виручив його з цієї пригоди і, обертаючись люб'язно до драного кожушка, промовив: «Пожалуйте,— неугодно лі вам, М. Л., чайку, віна?». Льокай немов прокинувся від чарівного сну, знизнув плечима і спокійно, мов Зевес, підійшов до драного кожушка та промовив: «Пожалуйте-с!» М. Л. узяв шклянку чаю, налив повну шклянку вина, і хоч не хотів їсти, все ж таки зробив честь княжим бутербродам, захопивши їх з таці штук з п'ять. Я теж захопив не менше, бо їсти справді хотілось, налив шклянку вина і взяв шклянку чаю. Льокай повернувся і, уздрівши ще одну прояву з відлогою на голові, либонь подумав: «коли вже така морда, як драний кожушок, може пити княжий чай, то чом же і відлозі не пити?» — і вже сміливо підійшов до Панааса Саксаганського і промовив: «Пожалуйте-с». Але в той же момент почув незрозумілу фразу: «Не вживаю». Льокай на хвилину зупинивсь, немов бажаючи зрозуміти, що то відлога каже. І не збагнувши, промовив, обертаючись до Песецького: «У ніх зуби болять!». Ця подія так усіх розсмішила, що злість моя в момент пройшла, і довго ще потім сміх розлягався по вбиральні.

Кінчили ми свою виставу в дуже гарному настрої. Було далеко за північ. Я, Саксаганській і М. К. Заньковецька швиденько зібрались, щоб їхати додому. «Що це ви, вже йдете?» питає М. Л. Кропивницький. — «А вечерять? Княгиня прислала прохати зостатись повечеряти». М. К. Заньковецька махнула рукою і пішла, Панас Саксаганський теж, а я, прощаючись із М. Л. Кропивницьким, і почувши за лаштунками гуркіт тарілок, сміючись кажу: «Ні, вечеряти з

льокаями я не хочу».—«Ну, дурниці, княгиня просила», запевняв мене М. Л. Але я не згодився і пішов.

Другого дня в театрі бачу М. Л. дуже чоґось сердитого. Сміючись, я кажу:—А що, як вас княгиня вітала? Багато гостей сиділо за столом? — Але замість відповіді, М. Л. мене тільки вилаяв. — А це ж за віщо?— питаю. «Чоґо ж ти мене не упередив?» —Я вам казав, а ви не вірили. Ну і що ж, як же це було? — Але він щось буркнув і не хотів розмовляти. Тільки гардеробник, що був дуже задоволений з гостювання, розказував мені, що стіл накрили за лаштунками, і він та М. Л., та ще декілька генералів, що з соняшниками на плечах, з аксельбантами та в панчохах і лакових черевиках, всі так гарно виголені, сіли за стіл, повечеряли і так гарно про все розпитували — звідки ми, і якої губерні, мабуть земляків шукали. Багато було потім сміху з цієї вечері; М. Л. спершу сердився, а потім і сам почав уже сміятись.

Хай не думає читач, що той блискучий шлях, по шаблях якого ми за час перебування свого в Петербурзі підіймались на гору слави, був устелений тільки квітами. Було децо таке, від чоґо, як кажуть, із душі верне.

Наприклад, у тому ж таки «Новом Времени», що редактор його досить прихильно писав про трупу, а особливо про гру М. К. Заньковецької, кат Буренін, або, як його назвав Дорошевич, «сахалинская знаменитость из кандаального отделения «Нового Времени», висміюючи все українське, написав пасквільну статтю в драматичній формі під назвою «Чук-чук-чуманура», де дієві люди — Дмитруня, Мордуня і Павлуня (Мордовець та Гайдебура, видавець тодішнього тижневика «Неділя»).

Читач може собі уявити, чоґо там, у тій безглуздій нісенітниці, не наколотила сахалінська знаменитість: і танці, і сльози, і широкі шаровари, і співи, і горілку, і гопак, і сало — все, що тільки звикла катова голова може вигадати, щоб завдати жертві, що попала в його руки, яко моґа більше жалю, зневаги та образи, а своєму катовому серцю приємну хвилину задоволення. На цю геніяльно-безглузду нісенітницю старий Мордовець відповів у «Новостях» дуже цікавою статтею. Заголовок її тепер я собі не пригадую, але зміст її був такий.

До Риму приїхала еллінська трупа, і весь Рим сполошився, зацікавившись дуже нею. Редактор римської газети Поркус-Прітус й співробітник його Азітус-Терціус, загорнувшись у тоґи, ідучи до Колізею, де ця трупа повинна була давати свої вистави, радяться, як їм бути? Чи лаяти, як то в них за статутом положено, що все не римське повинно бути стоптано в болоті, а чи хвалити? Вирішили хвалити, бо суспільство так звикло до того, що вони все гарне лають, а погане хвалять, що не повірять, і лайка тільки буде реклямою задля еллінів.— «А коли будемо хвалити,—каже Поркус-Прітус,— суспільство зразу носом почує, що то дурниця і перестане ходити». Хвалили, хвалили — нічоґо не помагає — суспільство захопилось еллінською трупою і набиває щодня повний Колізей. Тоді вони давай лаяти, але за безглузду лайку римський імператор, який сам захопився еллінською трупою, звелів Азітуса-Терціуса в тому ж таки Колізеї розірвати звірами. Його вивели на арену, і весь Колізей, що був згори до низу набитий публікою, яка радо чекала ганебної смерті Азітуса-Терціуса, раптом загув. Нарешті випустили здорового африканського лева, і всі притаїли дух. Азітус-Терціус упав навколішки і чекав смерті, але здоровий лев підійшов до нього, понюхав і з огидою відійшов. Весь Колізей заревів несамовито: «Чом лев не рве його? Чом не рве?». А в цю мить старий римлянин з довгою сивою бородою, нагнувшись до свого приятеля лисого з чорною бородою, тихо промовив: «Азітус-Терціус погано дхне».

Читач запевно зрозумів, що старий римлянин з довгою сивою бородою був Мордовець, а з чорною — Гайдебура. Про Поркус-Прітуса та

Азінуса-Терціуса коментарі непотрібні.

Сезон підходив до кінця. Нарешті, настав піст, коли грати було не можна, і ми роз'їхались по домах. Цей сезон валового збору дав 120 тис. карб. і з них половину взяла Лінська-Неметі, бо ми грали на відсотках, а другу — трупа. Так закінчився цей блискучий сезон 1886—87 року.

Покінчивши цей сезон, М. Л. Кропивницький підписав контракт ще й на другий рік у Петербурзі, але вже не з Лінською-Неметі, а з іншим актором, здається Коровніковим, чи що, який узявся переробити тодішній театр Фантазії для нашої трупи.

В той час, як наша трупа з таким успіхом грала в Петербурзі. Друга трупа під орудою М. П. Старицького грала в Москві, де мала теж надзвичайний успіх, і Лінська-Неметі, бажаючи пошанувати Петербург новинкою, уложила контракт з М. П. Старицьким.

В піст грати не можна було, і ми відпочивали, а з великодня 1887 р. почали знов. Великдень — у Харкові, потім переїхали у Новочеркаське, а звідти в Катеринодар. Цікавих подій, які б розважили мого читача, в цей літній сезон не пригадаю, була одна, та й та невесела, бо в Новочеркаському трупа втратила колишнього М. Л. Кропивницького, — він у цей сезон ще раз одружився і зовсім не той став, яким був, а це, на мій погляд, однаково, що його вже й не було.

Сезон літній ми закінчили в Ставрополі, де нас запросив сам тамошній губернатор Нікіфаракі, дуже гарний генерал-меценат і театрал. І хоч, як читач уже бачив, ми в Петербурзі дійшли по драбині слави до самого верхнього щабля, але становище наше, яко трупи з сепаратним ухилом, не покращало. Той самий, з милости губернаторів, дозвіл на право грати і та сама рівновага актів російських та українських; тільки там легшало, де начальство було менше педантичне і розумніше. І коли Аркас у своїй «Історії України-Руси», в одному місці пише, що М. Л. Кропивницький, побувавши в Петербурзі 86 року, добився дозволу грати по всій Україні, то це він помиляється. Либонь пана Аркаса хтось ошукав, бо ще довго після того, як ми були в Петербурзі, все київське генерал-губернаторство було нашої трупі заборонене і тільки, дякуючи деяким щасливим обставинам, уже аж 1893 чи 1894 року пощастило зробити пробоїну в тих кам'яних мурах, якими обгорнув своє, генерал-губернаторство генерал Дрентельн від ненависної для його обрусительної політики української трупи. Як це сталося, я розповім пізніше і докладніше, а тепер тільки звертаю увагу на неправдиву дату в історії Аркаса.

Зимовий сезон 1887 р. почали знову в Петербурзі в театрі Фантазії. Цікавість столичного суспільства не слабшала. В цей сезон я одібрав від Карпенка-Карого ще одну п'єсу під назвою «Не так пани, як підпанки», і маючи вже «опит і практику» з торішнього сезону, як треба проводити через російську цензуру знедолену нашу драму, пішов тим самим шляхом. Допитавшись одного з тих добродіїв, що колись дозволили за одну годину п'єсу «Безталанна», я поїхав до нього вже сам. Слово по слову, я й кажу: «Чи не бажаєте ви, щоб ми знову поставили благодійний спектакль з умовою, що ви візьметесь провести через цензуру нову тільки що надіслану мені п'єсу?». Він дуже радо на де згодився і просив залишити п'єсу в нього. Це було якраз перед різдвом, і ми умовились, що після різдва, коли п'єса буде дозволена, відбудеться благодійний спектакль. Але не судилося цій п'єсі побачити рампу в цьому сезоні. Перед різдвом М. Л. Кропивницького покликав до себе всесильний тоді петербурзький градоначальник Гресер, і заявив: «Так как с седьмого января приезжает другая трупа в театр

Линской-Неметі, предупреждаю вас, что трупа ваша может играть только до етого времени», а надалі він двом однаковим трупам одночасно грати в тому самому місті не може дозволити. Читач, розуміється, догадується, де тут чорт сидить. Лінська-Неметі була дуже близька особа

до генерала Гресера, а їй треба було збутись конкуренції. Час минав, і треба було подумати про місто на кінець сезону. Місто знайшлося — Москва, куди запрошував нас театр Парадіза, але через це мій меценат, що взявся провести через цензуру «Не так пани, як підпанки», почувши, що трупа лишається на дуже короткий час і, чого доброго, його праця пропаде марно, не зводився клопотатись і вернув п'єсу назад. Так пропав мій замах, і довго після того ця п'єса під усякими назвами вешталась по тих петербурзьких канцеляріях і всякий раз її вертали назад з доволі красномовними червоними написами: «К представлению признана неудобной». Тільки вже аж 1904 р., коли війнуло немов би волею, якимсь побитом Карпенко-Карий добився її дозволу, але він її сам уже так обскуб, пристосовуючи до цензурних умов, що вона більше схожа була на обпатрану курку, ніж на п'єсу з якоюнебудь літературною і художньою вартістю. Ось в яких умовах доводилось вести справу національного театру. Що ж тут дивного, що в ті часи, коли наші драматурги, повні сили й бажання писати і щось дати цікавого, тогочасного, повинні були крутитися з своїми замірами, як в ополонці, або як муха в окропі, і тільки знесилювались у цій непідсильній боротьбі. А україножери шкірили зуби і на всі лади висміювали одноманітність нашого театру: «Малоросійський театр не может обойтись без классической горилки і гопака», забуваючи, до речі, що в російській літературі теж без горилки не обходиться. Навіть у таких клясичних творах, як «Ревізор» Гоголя, Хлестаков п'яний, хоч, правда, на ногах стоїть, а в «Горе от ума» Решетілов аж падає, такий п'яний. Правда, вони понапивались не горилки, а один губерської мадери, а другий шампанського, але все ж таки кінець один, як наш, так і їхній — п'яний.

Цей петербурзький сезон з волі генерала Гресера ми закінчили 6-го грудня і переїхали в Москву, де зборів добрих не мали, бо публіка бажала бачить М. К. Заньковецьку в «Наймичці» та «Безталанній», а М. Л. напружувався ставити свої п'єси, та вони чогось не викликали симпатії в публіки; крім того трупа Старицького, яка тут раніш грала, привчила москалів до репертуару, якого в нас не було.

Нарешті, М. Л. за репертуар посварився з Парадізом, і ми, погравши тижнів зо два, перестали зовсім грати й сиділи, як на «ріках вавилонських».

Так трупа просиділа, нічого не робивши, з тиждень. На наше питання: довго це буде? — М. Л. відповів: «А я почім знаю?» — Так треба ж другий город запитати, може можна виїхати куди-небудь? — «То й питайте, хто ж вам боронить», — відповідав, було, спокійно М. Л., граючи в преферанс.

Але, як там кажуть, бог не без милости, а козак не без долі. Довідалась Одеса, що трупа, яка мала такий дивовижний успіх у Петербурзі, тепер сидить у Москві і не грає. Одеський оперетковий антрепренер Арбенін розрахував, що матиме добрий гешефт, і телеграмою запросив трупу до Одеси на 50%. Трупа рушила негайно.

В Одесі успіх був надзвичайний, але, не вважаючи на це, ми останнього спектакля на масниці, — такого ще ніколи ні з одною трупою не було, — не грали. Сталось це так.

Арбенін, відтягуючи платню, зостався нам винен півтори тисячі, а крім того ще й своїй оперетковій трупі не заплатив за останній місяць ні шеляга.

На передостанній виставі, вранці у неділю на масниці, він прийшов за лаштунки наче б з грішми і просив починати виставу. Йому сказали: «Гроші за вчорашній спектакль?» — «Єсть», відповідає, «получайте», і витяг пачку грошей. Саксаганський почав лічити гроші (він тоді завідував касою), а тим часом М. Л. дав наказ починати виставу. Вистава пішла, а грошей налічили замість півтори тисячі, як належало заплатити нам за вчорашні дві вистави, тільки вісімсот, а ще ж і сьогоднішній ранок п'ятсот!

Арбенін заметушився, немов би трапилась якась помилка, побіг буцім за грішми, та тільки його й бачили. Що робити? Зупиняти виставу не випадає, чим же винна публіка? Прийшлося грати. Але про всяк випадок ми попросили вартового пристава, щоб він про цю справу доповів градоправителю, адміралу Зеленому, який, на наше щастя, був у театрі, і щоб спитав його, що робити? Чи можемо ми на цій підставі не грати далі сьогоднішню виставу, чи ні? Відповідь одібрали таку — виставу треба кінчити, а вечірню можете й не грати. А на вечір уже всі квитки продані і навіть каса замкнута.

Ранішню виставу скінчили. Настав вечір, ми всі поприходили, загримувались і сидимо, ждемо. Послали сказати Арбеніну, що поки він грошей не заплатить нам і всій своїй трупі, ми грати не будемо. Про Арбеніна ні слуху ні духу, а публіка прибуває до театру, як весняна вода в ставок. Нарешті, театр повний. Час починати, оркестра не грає. Всі ждуть Арбеніна. В публіці почався галас: «Пора! Время!». Поліція прийшла за лаштунки, питає в чім справа, і, дізнавшись, побігла шукати Арбеніна, але не на такого напали — його і слід простиг.

Галас у театрі все більшав і більшав, а Арбеніна нема та й нема. Нарешті за завісу вийшов диригент Арбенінської оперети Вів'єн і розповів, у чім річ. Читач не може собі уявити, що сталось у театрі після заяви Вів'єна. Публіка гукала: «Подать Арбеніна! Гдє етот подлец! Давай назад деньгі, мошеннік!». Кинулись до каси, але даремна праця — в касі навіть світло погашено. Тим часом уже й дев'ята година, вже й пів десятої, Арбеніна ж як корова язиком злизала, навіть поліція не знайшла. Ми розгримувались і пішли собі по домах, покинувши поліцію розсьорбувати той борщ, що Арбенін наварив. За нами потяглась довга низка публіки, яка несла за нами подарунки — вінки та букети, що повинні були піднести нам у театрі на прощання.

Так закінчили ми сезон 1887—88 року в Одесі. Цей факт надзвичайний і навіть небувалий у літописах театральних. Пізніше цей хитромудрий антрепренер Арбенін був за редактора чорносотенського листка в Новоросійському.

Як бачить читач, сезон цей минув спотикато з дуже неприємними інцидентами. Але що найгірше, це те, що після цього сезону наше товариство зменшилось, бо одійшов М. Л. Кропивницький. Літній сезон він не захотів грати, бажаючи відпочити, а на зиму теж, бо образився, як свідчить його повний докору лист до товариства, де він навіть писав: «Кто вам дал право отнимать у меня власть, не вами мне данную?». Цебто товариство, що вибрало вільними голосами собі орударя, не має право вибрати іншого, бо йому одному влада ця доручена — знать, від бога?! Мимоволі спадає на думку колішній вірш: «Знать, і їх ти, господи наш боже, мазав миром тоже». Чим головно образився М. Л. і як то сталося, я спробую розповісти.

Діло сталося так. На літній сезон, як я вже казав, М. Л. не поїхав грати, одмовившись якимись своїми негайними справами. Трупа обібрала мене за орударя, і ми грали літо в Харкові в Тіволі. В липні місяці, тільки но кінчили сезон і рушили на спочин, щоб з вересня почати грати в Ялті, я приїхав додому і одібрав повістку: «По указу его императорского величества, как запасний офицер, вы призываетесь на службу в Екатеринослав». В цей рік 1883 якраз була так звана пробна мобілізація. Що робити? Довелось їхати. Провештавшись на военній службі навіть до 6-го вересня, я за турботою не встиг, певніш сказати забув, сповістити М. Л. Кропивницького про початок сезону.

Час близився до початку, бо термін був 8-го вересня, і ми разом з братом Панасом Саксаганським (обидва були покликані до війська) відпросились у начальства і прямо з лагерного поля в офіцерській уніформі полетіли кур'єрським потягом до Ялти. Спішити було чого, бо в контракті стояла неустойка. Приїхавши, застали всю трупу на місці, за винятком М. Л. Кропивницького і М. К. Заньковецької. Від М. К. Заньковецької одібрав я телеграму «їду»,

а М. Л. Кропивницькому написав листа, де просив його вибачити, що пізно даю звістку, виставляючи досить законні причини, що був зайнятий. Здавалося, що тут образливого задля М. Л. Кропивницького, що пізно написав? Одначе з цього вийшло ціле листування, де М. Л. Кропивницький, не кажу вже про мене, лаяв усе товариство і нарешті гучно запитував всіх нас: «Кто вам дал право отнимать у меня власть, не вами мне данную?». Ну що ж на це сказати? Листування це не привело ні до якого благого кінця. Хоч усе товариство підписалось під листом до нього, прохаючи, щоб він вернувся знову, М. Л. Кропивницький не схотів, і трупа з того часу лишилась під моєю орудою.

Трошки згодом промайнула по газетах чутка, що, мовляв, М. Л. Кропивницького запрошують до імператорської сцени, але це не здійснилось. Згодом майнула друга чутка по газетах, що М. Л. Кропивницький набрав нову інтелігентну молоду трупу, в якій єсть досить талановиті актори й актриси, між іншим писали про Суслова, що він подає великі надії, і під рукою такого досвідченого й обдарованого режисера, як М. Л. Кропивницький, з нього вийде чудовий героїчний любовник, але й цій чутці не довелось здійснитися.

Отак розірвалась колишня одна трупа вже аж на три частини — Старицького, молода інтелігентна, М. Л. Кропивницького і та, що покинув М. Л. під моєю орудою.

З приводу цього розбрату, хтось із акторів склав думу, на мотив думи про Ганджу Андибера; вона починається так:

Гей полем чистим лісовецьким,
битим шляхом бобринецьким
там гуляв-воював козак Марко небалий, необачний
три годи і чотири
і завоював всі місця південні.
А у того козака, Марка необачного,
на прізвище тучного,
чотири друзі молодії,
козаки степовії спідручніі.
Перший козак — Микола Садовиченко, Лесоветський,
другий — Іван Карий Бобринецький,
третій — Панас Сапа Терашпольський
і четвертий козак, молодий юнак,
на прізвище Маруся Занковиченко Ніженський.
Всі чотири козаки добре дбали, щиро воювали,
Марка необачного, хитрого та невдячного
на весь світ прославляли.
Та Марко на теє не вважав,
своїх козаків, славних юнаків, дуже зневажав
і через те на восьмий рік усіх потеряв.
Та Марко на теє не вважає,
до городу Лесовету прибуває.

З цього часу почало існувати три самостійні трупи. Як виглядала з артистичного боку нова інтелігентна трупа, що її організував М. Л. Кропивницький, я не знаю, бо ніколи її не доводилось бачити, хоч дехто з артистів його трупи зайняв пізніше більш-менш видатне місце в артистичному світі, як от артистка Ліницька, хоч вона потрапила до нього в трупу з російської сцени, Маркевич, яка щось недовго була на сцені і потім кинула зовсім артистичну кар'єру, Суслова і співачка Зарницька. Про акторів більш-менш талановитих щось не чув, за винятком хіба Ф. Левицького та Рафальського, який потім переіменив українську сцену на російську оперетку.

Заклавши нову трупу, М. Л. через кілька часу, вже достемено не скажу — коли і в якому місяці, повіз її в Петербург. Про перебування її там існує й досі поміж акторів цікаве оповідання; за

дійсність його не ручусь, бо сам при тому не був, а розповім, як чув від акторів-самовидців, які заповнюють, що це не казка, а справжня правда.

Діло, розповідають, було так. Петербурзькі прихильники М. Л. Кропивницького, а з ними й петербурзька українська громада та декілька літератів, захотіли пошанувати М. Л. Кропивницького вечерею, на яку було запрошено всю трупку, про інтелігентність котрої пішла по газетах чутка. В цім, мовляв, раві взяв участь і відомий адвокат Спасович. І от, після закусочного столу, коло якого деякі «інтелігенти» з трупи набрались талану, як май груш, коли вся громада сіла до вечері, почались, як то скрізь при таких okazіях буває, промови. Перший взяв слово Спасович.

— Я счастлив, что севодня на мою долю випала честь первому сказати несколько слов і осушити бокал за здоровье нашево уважаемаво М. Л. Кропивницкаво, неусыпнаво работника на ниве возрождения національного українскаво театра...

І полилась срібним струменем красномовність Спасовича. Але не встигли пролунати ці слова, як з другого кінця столу почувся голос одного з «інтелігентів»: «Сядь, дурницю говориш, я краще скажу!».

Читачі, певно, похололи, уявивши собі те вражіння, яке справив там цей варварський вибрик, але Спасович не розгубився і по-джентльменському, загладжуючи неприємність, ласково промовив у бік промовця: «Прашу, прашу, колега!» — і сів. Колегу тим часом з усіх боків смикали за поли товариші, що сиділи поруч, але той, відбиваючись на всі боки, все таки підвівся й заговорив: «Га... спада! Я артист, хоч і маленький чоловік проти таких велетнів, як М. Л. Кропивницький, і, коли хочете знати, Петербурга зроду не бачив, це вірно... Одійди!...» — махнув він рукою, бо хтось смикнув його ззаду за полу — «...Так от я й кажу... К чортовому батькові!...» — знову крикнув він до товаришів, що пробували спинити його — «...Я прямо скажу, коли б не М. Л., то я б ніколи не побачив Петербурга, а Петербург не побачив мене... Я довго не люблю балакати, це вже і все. За здоров'я Марка Лукича, ура!».

В цю мить хтось із товаришів так сіпонував колегу, що він як мішок упав на стільця й гикнув на всю залю. Тоді Спасович, добродушно усміхаючись, підвівся й почав далі: «Мой колега предвосхитил мою мысль, но я думаю, он позволит мне ее пояснить і развить...» — «Печи во всю!» почулося знову, і знову на всю хату гикнуло... У цю мить, кажуть, у М. Л. чоботи побіліли. Хто зна, чи скінчив би Спасович промову, коли б «інтелігента» актори не витягли з-за столу.

Отож з того часу, як М. Л. Кропивницький зібрав окрему трупку, стало існувати три трупи.

Незабаром до трупи, яка зосталась під моїм керуванням, вступив Карпенко-Карий, що відбув свою покуту і був вільний від явного дозору поліції та перейшов на таємний, але минув, здається, рік, і через непорозуміння М. К. Заньковецької з Карпенком-Карим трупа розкололась. Од трупи відійшли Саксаганський, Карпенко-Карий, М. К. Садовська (моя сестра) і її чоловік Мова. Це була та база, що розгорнулась у трупку вже четверту.

Бачачи, що сили розбиваються, а за тої обмежености репертуару це дуже може пошкодити справі, я звернувся до Кропивницького з листом, де, ясуючи йому свій погляд на те, закликав його до спілки зі мною. Довго тривало листування, нарешті М. Л. пише, що він згоден, тільки не зараз, а після літнього сезону. Минув літній сезон; за цей час я повів перемову з Петербургом, маючи на увазі згоду М. Л. Кропивницького, і найняв театр.

Почався зимовий сезон, але від Кропивницького листів нема; тільки з газет я довідався, що він буде грати з трупкою в Одесі. Ну, думаю, що робити? невдача залучити його до згоди — буду

сам якось тягнути, тим паче, що моя трупа складалася з досвідчених акторів, як от М. К. Заньковецька, Г. Тімаєва, Н. Переверзева, А. Максимович, П. Карпенко, І. Загорський та Позняченко. Були досить порядні співаки та співачки і першорядний, добре муштрований хор. Їду я до Петербургу і розпочинаю вистави в Панамськiм театрі. Справи пішли досить гарно. Коли це так через місяць пішла чутка, що в Петербург приїздить трупа М. Л. Кропивницького. Чутка ця мене хоч і здивувала, але я не поняв їй віри, знаючи, що він з трупою грає в Одесі, і щоб упевнитись, чи правдиво це, пишу йому і між іншим нагадую йому про наше листування і його згоду з'єднатися зі мною. Одбираю листа, і що ж — лист свідчить, що чутка правдива. Кропивницький пише, що він не знав, що я буду грати в Петербурзі, і зняв театр, правду кажучи, не театр, а Кононівську залю, що на розі Морської та Кірпічного провулка. В листі своїм він потішає мене, що коли приїде в Петербург, ми можемо з'єднатися. Що робити? Жду приїзду- Нарешті з'явилась у газетах оповістка про його приїзд, і трупа справді приїздить.

Склад її був досить кепський, бо, за винятком його самого та Затиркевички і молодого ще тоді Ф. Левицького, майже ні одного

більш-менш значного актора чи актриси не було, коли не лічити ще Манька, який всю свою артистичну кар'єру збудував на клакерах і дешевій реклямі поміж семинаристів та малосвідомою молоддю, яка йому підносила в подарунок то вишивану сорочку, то ще щось іншого. Зустрівшись із М. Л., я йому й кажу:

— Що це ви наробили? Чого це ми приїхали в Петербург людей смішити?

— Та, бачиш, так вийшло, якось справді недобре, але це ми поправим.

— Як же, кажу, поправим?

— Треба зійтись, обміркувати, може ми кращу частину твоєї трупи з'єднаємо з кращою мосі, а решту вишлемо в провінцію, де вона пограє до кінця сезону, а потім розпустимо. Що вона не доробить на себе сама, прийдеться нам їй доплатити.

— Добре, кажу, хай буде по-вашому. Коли ж ми це діло вирішимо?

— На мою думку, треба якнайшвидче. Приходь до мене завтра, я зберу товаришів і вирішимо.

— Добре, кажу.

На другий день я прийшов і тут почалася безконечна балаканина. Ніхто з його трупи не згоджувався виїхати, а всі бажали зостатися в Петербурзі. Само собою розуміється, з'єднати дві досить великі трупи в одну — діло цілком було неможливе, і перемови ні на чому не скінчились. До всього цього М. Л. ставив ще досить тяжку умову, щоб я, з'єднавшись із ним, перейшов грати до нього в театр, сиріч я повинен був кинути свій справжній театр і перейти грати в залю. Ясно, що умови були незручні, і ми розійшлись, скінчивши на тому, що всякий буде грати самостійно.

Читач розуміє, що справа була дуже кепська, але що робити — почалась боротьба, як то кажуть, чий батько дужчий. Тамтешні українці дуже цим бідкались і силкувались привести до згоди, але згоди, як видно з вищеписаного, не могло бути.

Збори у мене держались досить гарні, а у М. Л. почали падати. Тоді, щоб якнебудь все ж таки урятувати справу, взявся за неї чиновник особистих доручень при градоправителєві Грессері — Кічеїв. І от, одного дня я одібрав повістку, що градоправитель мене викликає. Здивований,

приходжу я до канцелярії, а через кілька хвилин приходять туди ж таки й М. Л. Кропивницький.

— Що це, й вас покликали? — питаю.

— Еге ж.

— Але не знаєте, в якій справі?

— Не знаю, — каже.

Ждемо. Нарешті з'являється Грессер, а за ним його чиновник Кічеїв.

— Вот, гаспада, я пригласил вас, чтобы пагаварить о деле, вас обоих касающемся. Ви атлічно панімаєте, что, іграя в двух театрах, ви разбиваете публіку на две часті і тем самі себе вредіте. Не лучше лі будет вам соединиться в одну трупу?

— Я давно цього бажаю, ваше превосходительство! — кажу.

— Так, ну а ви? — звернувся він до М. Л.

— Я теж нічого не маю, — відповів М. Л.

— Ну, так в чьом же дело?

— Бачите, кажу, ваше превосходительство, М. Л. хоче, щоб я кинув театр і перейшов до нього грати в залю, але самі ви добре знаєте, що театр — не заля. У мене театр великий, має більше дешевих місць і...

— Да, разумеется это неудобно, но пачему же вам, М. Л., не перейті самім в театр М. Садовского, там же будет удобнее?

— Відіте, ваше превосходительство, я связан контрактом с неустойкой.

— Ну, это пустякі, ми все сделаем, чтобы контракт ваш не бил нарушен, а значіт неустойки платіть не будете, — усміхаючись, промовив всесильний градоправитель, — аб етом я позабочусь. Так вот, гаспада, глубоко сочувствуя вашему делу, я прашу вас харашенько абдумать і соединиться, а о контракте забота лішня. До свиданія.

Грессер пішов, ми з М. Л. теж попрощались з Кічесвим, вийшли і, балакаючи всю дорогу про єднання, все ж таки ні до чого не договорилися. М. Л. стояв на своєму, що я повинен перейти до нього грати в залю. Розуміється, я на це не згодився, і ми попрощались, розійшлися і вже більше про це не балакали.

Збори у М. Л. все падали і нарешті дійшли — ніхто не повірить! — до 15 карбованців, і це в Петербурзі! З цього ясно, що грати йому далі не було ні сили, ні змоги, і він з трупою повинен був виїхати з Петербургу перед самим різдвом. Я зостався грати сам. Програвши свята в Петербурзі, переїхав до Москви, де й скінчив сезон, як то кажуть, «вікторіозо».

Після цього сезону, здається, і почали народжуватись ті трупи, яких: тоді на Україні й перелічити не можна було.

Як то в писанії сказано: «Авраам роді Ісаака, Ісаак роді Іакова» і т. ін. Так і тут, тільки не Авраам роді Ісаака, а Кропивницький роді Сулова, Сулов роді Суходольського,

Суходольський — Сабініна, Глазуненка, і пішло, і пішло народження до безконечности, бо незабаром і цю трупу М. Л. покинув і почав їздити до неї тільки на гастролях, а насіння те тим часом потроху вітрами розпорошувалося і почало засівати й засмічувати тільки но гарно зорану, свіжу ниву вівсюгом, який буйно розростався. Почали з'являтися, як бульки на воді в дощ, ватажки і почали закладати, або, як казали, «заводити» своє власне діло. Кожен складав собі трупу з кого попало. Тут вербувалося усе, що вміло балакати хоч і жаргоном «малоросейським». Тут були і цирульники, і шевці, і кравці, і кухарі. І грамотні тільки по батьківському молитовнику, і зовсім неграмотні, яким ролі хтось читав, а вони з слів зачували і т. ін. Одне слово, хто тільки почував у собі талант Матюші, той сміливо ліз на сцену, бажаючи покуштувати легкого акторського, мовляв, хліба. Як колись у Січі приймали по допросі — якої віри? — Грецької.— Перехристись.— Перехристивсь.— Добре, запишіть.— Так і тут: «умієте гаваріть по-хахляцькому? — Умею.—Добре, будете грати любовників, у вас палътрет підходящий». І всі ці непрохані нездари, безграмотні гості, як миші в ожеред, лізли на українську сцену, запевняючи себе, що вони артисти. Потім, придбавши кілька бутербродних рецензій, які про всяк випадок носили в боковій кишені, почали розносити славу про український театр по всім широкім просторі України, і кілька десятків літ знущались із страдницького українського театру, а разом і з бідолашного українського народу, даючи в руки ворогам всі козирі задля кпинів з нього, бо попсували народні звичаї, народню пісню, народній танок і зробили з танцю якусь циркову еквілібристику, а з театру шинок, де п'ють невгаваючи. Та більше, кожний такий театральний канібальський загін знаходив собі свого драмороба, скрипопера, який строчив, чи краще стругав, душетрепательні драми, і кожна з них мусіла мати задля більшої цікавості подвійну назву. І полетіли стружки з-під пера тих скрипоперів: «Михайло Чоботар, або всьому голова сто цілкових», «Мазун, або з лихого торгу, або Зносок», «Київський ярмарок, або сім раз поганий» і т. ін. до безкінця. Всі ці «або» начинялись, як ковбаса салом, піснями, горілкою, гопаком, чи до речі чи не до речі — байдуже. Заплутається такий драмороб у розмовах дієвих осіб, не знає, як далі повести, то й давай заспіваємо! І співають. Давай затанцюємо — і танцюють. Вип'ємо — п'ють. І тут уже починається такий безглуздий танок, під назвою гопак, який уму непосяжний. Танцюристи викидають такі коліна, яких ні один нарід у світі ніколи не творив і не бачив. Дійшло до того, що один славнозвісний, зовсім неграмотний, драмороб, пасічник Самійленко, написав, власне кажучи, не написав, а, як він сам мені казав, «продихтував» трагедію: «Дванадцять чародійниць», і тут поставив рекорд задля танцюристів, написавши ремарку: «танцюр подсакає вгору, как можна вище, і потім садиться рівним сиденієм на пол». А другий, цирульник Суходольський, написав драму «Помста, або загублена доля», де героїню ріжуть спершу за лаштунками, а потім задля дужчого вражіння витягають за коси на сцену і тут вже на самій авансцені дорізують! А щоб досягти більшого ефекту, б'ють ножом у прив'язаний у неї під пахвою пухир з червоним квасом. З пухиря дзюрком біжить і розливається по сцені квас, нібито кров. Вражіння, розуміється, цілком анти-художнє, але за душу хапає, а тут ще підсажені од антрепренера з вулиці дами знімають такий галас на весь театр, що приходитьсь п'єси не кінчати, а спускати завісу. Дам цих виносять і публіка розходиться з театру, дуже жалкуючи, що не знає чим же воно кінчається. Ефект зроблено, і на другу виставу цієї безглуздої драми публіка набивається повно. П'єси теж не кінчають, бо антрепренер наказує підсаженим дамам не давати кінчати. Знов те ж саме й на третій виставі. Так і торгує. А мистецтво? питає читач. Що їм до його, аби гроші! Ще один драмороб, не бажаючи зади терти, і собі теж вишкрябав драму під заголовком «Закльована голубка», де на кону ешафот і рубають голову. Та це ще дарма, але задля дужчого вражіння голова справді відсакає під сокирою і падає на сцену, розливаючи кров. Розуміється, падає бовдур загримований, але ця подія справляє на глядача таке антихудожнє й гидке вражіння, що навіть російська поліція, нащо вже поліція, а й та заборонила її виставляти. І добре, і слава російській поліції, хоч раз зробила добре діло!

Багато отаких прикладів варварського драморобства можна було б навести, але не варто, досить і цих.

Так засмічували ці печеніги український театр, і тільки дві трупи боролися за мистецтво, держачи, оскільки можна було високо, цей стяг — це трупа П. Саксаганського і моя. Але годі про цих варварів мистецтва згадувати. Вернусь я лишень до тих пригод, які мені доводилось виносити на своїх власних плечах у стосунках з урядом та його чиновниками,— це буде, думаю, цікавіше читачеві, ніж той театральний цинізм, про який він, певне, чув, а може й бачив.

VII

Граючи з трупою в Новочеркаському, де, треба правду сказати, козаки дуже любили українські вистави, і сам тодішній наказний отаман князь Святополк - Мирський дуже сердечно ставився до нас, а через те всі ті циркуляри міністра внутрішніх справ графа Толстого, що вимагали однакового числа актів як українських, так і російських в той самий вечір, не дуже додержувались, і ми, граючи кожен день українську п'єсу, скільки вона не мала актів, обходились з додатком одного російського водевіля.

Так от, кажу, граючи з трупою в Новочеркаському, я одібрав з Катеринодару запрошення завітати й до своїх рідних козаків кубанців. Писали, що там збудовано новий гарний літній театр в саду городським і що всі козаки дуже бажають, щоб трупа завітала й до них. На доказ свого щирого бажання бачити трупу, дають даровий проїзд залізницею до Катеринодару. Я, розуміється, з великою охотою згодився поїхати, і, перекинувшись кількома телеграмами з хазяїном театру, кінчив з ним на дуже добрих умовах (25% валового і всі його вечорові видатки).

Закінчивши в Новочеркаському, рушив до Катеринодару. Подорож була дуже приємна, це було якраз наприкінці травня місяця, коли чорноморські козачі степи, мов барвистим килимом, укриті зеленою травою й всякими квітами. Потяг був, як то кажуть, воловий, і вся трупа при першій зупинці його (а він ставав дуже часто) вискакувала з вагонів і розсипалась по полю, рвучи цілими снопами пахучу буркун-траву, волошки та звіробій, що так пишно й густо вкривали навколо степ. Співи лунали й далеко розливались по безкрайому степу, і актори, нарвавши цілі оберемки запашних квіток, тягли їх у вагон.

Ця подорож була одна з найприємніших, яку я тільки можу пригадати за всі довгі роки свого циганського кочування з трупою. Сонце сяяло так весело, так ясно, наче усміхалось і раділо, що нарешті на степах запорозьких бідолах, що з примусу покинули колись свої наддніпрянські степи й перейшли сюди, залунали ті пісні, що колись розлягалися по степах наддніпрянських, коли червоножупанне козацтво вітало чужий ще їм тоді цей степ своїми рідними сумно-чарівними піснями. Вітрець злегенька повівав, хвилюючи різнобарвний килим степу. Всі актори, що все своє життя повинні дихати брудним повітрям лаштунків, розчервонілись, бігаючи по полю, мов діти, радіючи чистому, свіжому степовому повітрю.

Яка приємна була подорож по степах козацьких, таке неприємне вражіння справило на нас катеринодарське начальство. Тут уперше мені довелося зустрітись з педантичним до неможливості поліцмайстром, до речі сказати з земляком. Не дурно ж кажуть, нема гірше, як свій, а ще як він чиновник, — біда!

Цей катеринодарський цербер, землячок на прізвище Бариш-Тищенко, або, як тамтешне козацтво, сміючись, звало його — Хабар-Ташенко, бажаючи, либонь, вислужитись перед начальством, поставив мені умови, щоб грати однакове число актів як українських, так і російських в той самий вечір. От про це я й хочу розповісти моєму читачеві.

На другий день після такої, як я казав, приємної подорожі, я приїхав до Бариш-Тищенка, як то подобає, з візитою. Дозвіл на право давати українські вистави я вже мав від наказного отамана Чорноморського війська телеграфію, а до поліцмайстра їхати все ж таки було треба. Не можна, начальство! Я приїхав і застав його в канцелярії; коли йому доповіли про мене, спасибі йому, не довго примусив мене чекати в сінях, а зараз же попросив до себе. Я ввійшов. Бариш-Тищенко люб'язно підвівся і навіть привітно усміхаючись, привітав мене по-українському: «Доброго здоров'я, високоповажний земляче, спасибі, що й до нас завітала! Сідайте». Я сів. «Добре, що це ви зайшли до мене, мені треба з вами де об чім побалакати. Коли курите, куріть з дороги», — додав він, підсовуючи до мене свою тютюнницю. «От у чім річ, земляче, — вам відомий циркуляр міністерства внутрішніх справ про рівновагу актів як українських, так і російських?»»

— Так,— кажу,— але, знаєте, пане полковнику (Бариш-Тищенко був тільки військовий старшина, сірич підполковник, але я навмисне підвищив йому чин): на це ніхто з начальства не звертає уваги, і ми граємо, пристібуючи водевіль російський з одною дією або з двома.

— Е ні, так не можна. Це обхід закону, я дозволити цього не можу.

— Але, подумайте, — кажу, — пане полковнику, це ж неможливо, щоб, приміром, ішла драма українська на 5 дій, а разом з нею російська також на 5 дій. Хто ж висидить з публіки ці десять дій? Та й у акторів не вистачить сили на таку працю.

— Так то воно так, а все ж таки інакше не можна! Та й навіщо ж в один вечір ставити дві рівноактні п'єси? Ми зробимо так: сьогодні буде йти українська п'єса, а завтра російська на стільки ж дій; я думаю, що це найкраще буде.

— Але, пане полковнику, воно то так, але це вже вдарить мене по кишені, бо сьогодні буде збір на український спектакль, а завтра на російський ніякого, бо публіка знає, що я привіз українську трупу, і дивитися, як українська трупа буде грати російську п'єсу, нікому не цікаво.

— Е ні, цього не кажіть, у нас така публіка, що з радістю буде ходити й на російські вистави, а особливо коли будуть грати такі сили, як от ваші, — підкидав мені Бариш-Тищенко. — У всякім разі, я повинен вам сказати, що інакше я спектаклів вам не дозволю, як тільки з умовою — сьогодні українська, а завтра російська повинна йти.

— Та що це ви, пане полковнику! Бога бійтесь! — поспробував я ще через бога зменшити педантизм чиновника-земляка.

— Нет, нет, нікак не могу! — забалакав уже землячок по-російському.

Бачу, діло не вигорить, і я підвівся, щоб іти.

— Я падпісал вам афіші на первий спектакль, а тепер, пожалуйста, прішліте мнє афішу і русской пьеси на второй спектакль, і я падпішу, а та афіша, которую ви далі на втарой спектакль, пайдьот третійм і т. д.

Бачу, балачка далі зайва, і я, уклонившись ласкавому землякові, пішов додому, роздумуючи, як його вискочить з цієї пригоди.

Вернувся додому, зібрав я товариську раду, розповів про свою розмову з поліцмайстром, питаю — що робити?

— Давайте поставимо комедію «Фофан», — каже І. Загорський. — У мене роль грана.

Слово по слові, виявилось, що ще де в кого були ролі грані. Дієвих осіб було небагато, через те й зупинились на цій комедії на 4 дії. Я зараз призначив репетицію, і с'як-так п'єса готова. Послав афішу. Першим спектаклем ішов «Глітай» і дав повнісінькій збір. Публіка вітала трупу щиро, і коли після другої дії викинули афішу «Фофана», декілька з значного козацтва, як от Степан Кухаренко, осаул Шелест та інші, — прийшли за лаштунки страшенно обурені.

— Що це ви робите, М. К.? — звернувся до мене Степан Кухаренко.—Навіщо ви ставите «Фофана»?

Кажу — так і так, поліцмайстер інакше не дозволяє грати.

— Як? — здивувався Шелест.

— Так, — кажу, — як бачите.

І розповів про свою розмову з Бариш-Тищенком. Козацтво страшенно обурилось і вийшло, лаючи чиновника-земляка.

На другий день на «Фофана» у мене було в касі всього 25 карб. Хоч і досадно мені було на душі, але кортіло хоч трохи збити досаду і покпинити з Бариш-Тищенка.

Наближався час початку, і я наказав своєму помічникові, що коли я з поліцмайстром з'явлюся у театральну залю, він повинен підняти завісу й почати виставу. Сам пішов шукати в саду Бариш-Тищенка. Зустрічаю його, поздоровкались. Він і питає:

— Ну що, як у вас сьогодні? Вчора народу сила була!

Кажу:

— Нічого й сьогодні.

— Ну, от бачите! Я ж вам казав, що у нас така театральна публіка, що піде і на російські вистави, а ви не вірили.

— Ну, ходім, — кажу, — подивіться, як мої актори грають по-російському.

— Ходім, ходім, мені дуже цікаво, учора я просто закохався в вас.

Так балакаючи, ми ввійшли в театр і сіли в першому ряді. В цей момент світло в залі згасло і завіса піднялась.

— Що це, вже починають? — спитав мене Бариш-Тищенко, оглядаючи навколо порожню театральну залю. — Ще ж публіка не зібралась!

— Ні, кажу, вже вся на місці, оце як бачите! Звичайно, що коли в театрі, який містить півтори тисячі, публіки всього на 25 карб., то вона так рідко розкинулась, як волосся на лисій голові.

Бариш-Тищенко завертівся на місці, але виходити вже було ніяково серед акту, і він повинен був просидіти до кінця дії. Перша дія скінчилась. Завіса впала, і Тищенко, похапцем попрощавшись зі мною, вийшов з театру і навіть у саду не зостався. Тим часом біля каси публіка стояла натовпом, добиваючись квитків на завтрашню українську виставу, і поки «Фофана» скінчили, каса вторгувала 800 карб.

Другого дня зранку йшов дощ і лив невгаваючи аж до самого вечора. Бариш-Тищенко прислав до мене з питанням, чи буде сьогодні вистава. Я одповів, що, звичайно, буде. Тоді він приїздить до мене сам і каже:

— Невже ви будете грати в таку негоду?

— А чому ж і ні?

— Дощ же, — каже, — нікого не буде!

— У мене 800 карб. ще з учорашнього вечора, як же я можу не грати?

— Та що ви кажете? — здивувався Бариш-Тищенко. — Це ж неможливо!

— Все можливо, пане полковнику, на світі; коли не вірите, довідайтесь у касі.

— Що ж це буде, у мене візників не вистачить, — заметушився Бариш-Тищенко, швидко скочив на дροжки і поїхав.

Дощ трохи вщухав, до вечора небо виявилось, і каса вторгувала ще карбованців з двісті. В антракті вивісили афішу того ж таки заголовку «Фофан» з додатком: «по желанию публики». Публіка, побачивши афішу і збагнувши, в чім справа, стала просто реготати. А треба сказати, що коли я послав до підпису цю афішу, Бариш-Тищенко спершу не хотів її підписувати, а коли я приїхав до нього запитати, він почав мені доводити, що «збору не буде». — «Ні, кажу, ви помиляєтесь, публіка спершу не розібралась, а через те й не прийшла на виставу, а тепер пішла поголоска, що п'єса дуже добре йшла, і мене просять поставити її ще раз».

Бариш-Тищенко задовольнився моїм доказом і підписав, додаючи: «Я ж казав, що так буде, бо справді добре грають, я ж сам бачив»!

В цей вечір п'єса «Фофан» дала збору, — читач не повірить, але запевняю вас честю, — 25 копійок, а щоб зарахувати цей спектакль, грали при порожній залі. Але треба було бачити Бариш-Тищенка, коли я після української вистави прислав йому знов афішу з таким заголовком: «По особому желанию публики пойдет «Фофан». — Це вже вивело його навіть з рівноваги, і він, запросивши мене до себе, почав суворо:

— Знаєте, гаспадін Садовский, всему есть мера. Ви просто іздеваєтесь над публікою, ставіте третій раз п'єсу, каторая нікаково сбора не дают, і пішете: «по особому желанию публики». Я вам етай афіші не, падпішу.

— Вибачайте, пане полковнику, — почав я теж суворо, — ви помиляєтесь. «Іздевательства» над публікою тут нема ніякого, а коли і є, то над самим собою, бо одповідає тут моя кишень, і збитки терплю тільки я, а публіці я дам цією афішею кілька веселих хвилин. Вона порегочеться, та й тільки. Що ж тичить того, що ви не підпишете мені афіші, то я повинен вам зауважити, що ви не маєте ніякого, ні законного, ні морального на це права. Вам нема ніякого діла до того, яку п'єсу я буду ставити чи Фофана, чи Прафофана, — байдуже, аби п'єса була цензурована. Тут одповідальність моєї власної кишени, а вама — був би виконаний законний обов'язок, якого ви є око. Коли ж ви не підпишете мені цієї афіші, то я пошлю телеграму в головне управління в справах друку такого змісту: «Господин полицмейстер города Екатеринодара не позволяет ставить п'єсу «Фофан», безусловно дозволенную цензурой к представлению». Що ви на це скажете?

— Ні, слухайте, земляче, — почав уже м'якшати Бариш-Тищенко і забалакав по-українському.
— Поставте щонебудь інше замість цього «Фофана», а то вже все місто сміється.

— Ні, не можу, у мене нічого готового нема, а вчити щось нове немає часу.

— Ну, то як же воно буде надалі? Тепер, скажім, «по особому желанію публіки», а далі?

— «По настоятельному требованію уважаемой публіки», — додав я, — і так далі.

— Ну, це вже просто гумористика! — засміявся Бариш-Тищенко.

— Єдиний, — кажу, — дасть вихід, це щоб ви дозволили мені грати з одним або двома російськими водевілями щоденно, а інакше я буду ставити «Фофана» через день до самого кінця мого перебування з трупом в Катеринодарі.

— Нічого з вами робити, упертий ви чоловік! — усміхнувся

Бариш-Тищенко. — Ставте вже спектакль з двома водевілями, тільки, ради бога, здійміть ви з афіші цього проклятого «Фофана», він мені спати не дає.

Таким тяжким способом добився я зменшення рівноваги актів. Але ж, як там кажуть, за терпіння бог дає спасіння. Справді, ми грали в Катеринодарі півтора місяці, мали великі збори, а коли виїздили, тамтешнє козацтво улаштувало нам пишні проводи. Весь вокзал був переповнений публікою, що приїхала нас проводити. Заля вся була вквітчана вензелями, з літерами значних артистів та артисток, величезний стіл був накритий для сніданку, грала військова оркестра. Промовам не було кінця, і коли прийшов потяг, то його затримали на цілих 10 хвилин, поки не скінчили снідання. Нарешті, коли всі артисти сіли у вагон і поїзд почав рушати під гучний марш оркестри, публіка, що заповнила весь перон, вітала нас гучними оплесками і криками «ура». У відповідь на це хор мій заспівав пісню про руйнування січі. Поїзд рушив, і довго ще всі ми перемовлялися з катеринодарцями, махаючи шапками й хустками, поки нарешті поїзд звернув в інший бік і вокзалу не стало видно.

Можу порадувати читача, що на темному небі тогочасної російської безпросвітньої реакції, де всякі нікчемні комарі, як от, приміром,

Бариш-Тищенко, які, бажаючи прислужитися й заробити від начальства хоч півдулі, аби тільки під саму пику, чинили такі утиски; були й інші, що вважали такі утиски за безглуздя і глибоко були переконані, що такими заходами мети не досягали, а навпаки, тільки принижували все російське і викликали в публіки сміх. Один з таких високих бюрократів був

генерал-губернатор Одеської округи Христофор Христофорович Рооп, звичайно німець.

Коли славнозвісний сатрап, а ще більше, україножер київський

генерал-губернатор Дрентельн, про якого я вже згадував, заборонив українській трупі наблизитися, як він казав, до Києва на гарматний постріл, і тим викреслив майже всю Україну з нашого маршруту, — одеський генерал-губернатор Рооп скрізь по всьому своєму генерал-губернаторстві дуже радо дозволяв нам грати і цим самим впродовж 12 років не дав українському театрові завянути, не розцвівши. Бо коли б і він пішов стежкою Дрентельна, то нам не було б де грати, і театр припинив би сам своє існування.

Граючи в Одесі майже кожен сезон, мені часто доводилось з ним балакати, і він часто висловлював свій погляд на український театр. Раз якось я приїхав до нього з приводу рівноваги російських і українських актів, і він, зустрівши мене дуже прихильно, каже:

— Разумеється, это глупості, хто же будет смотреть дурацкіє водевілі, сведенніє режисурой до потері смисла, для скорейшево хода? Это просто смешно, это продукт какво то недомислія, каторое только унижаєт всьо русское перед публікой. Іграйте адін водевіль для порядку. Я ваабще не понімаю, чево собственно желают достігнути таково рода мерами? Вот ви іграєте у меня каждый сезон, я просто очарован вашей труппой, сам биваю почті каждый спектакль і нічево, кромє художественного іспалненія, не віжу, а между прочім, взгляніте! — І він показав мені на величезний зшиток діла, що лежав у нього на столі. — Это всьо перепіска о вас. Какіє то доноси, о какой то крамоле, которой я то і не віжу. Разумеється, на все еті глупіє извети я пішу, что сам биваю каждый день в театре і нічево, кромє чиставо іскусства, не вижу, но это, відімо, не помагаєт. У вас, должно бить, єсть много пріятелией? — усміхнувсья він.

— Так, видимо, ваше високопревосходительство, — відповів я, очима показуючи па товстелезний зшиток.

— Но ви не смущайтесь, — заспокоював він. — Всьо это одно недомисліє. Я ім так і пішу.

Що генерал говорив від щирого серця, цьому доказ те, що він справді бував майже кожен вечір, і, сидячи в своїй льожі, переживав усе те, що робилося на сцені. На його обличчі, як у дзеркалі, все те одбивалось. Актор хмуриться, і він хмуриться: актор сміється, і на його лиці усмішка, а коли надзвичайно сильна сцена викликала у публіки вибух оплесків, він перший їх починав. Любов його до моєї трупі була просто любов'ю батька до своїх дітей, і через неї у нього сталось навіть непорозуміння з тодішнім градоначальником Зеленим. Діло було так. Приїхав я раз з трупою до Одеси, маючи, звичайно, дозвіл на право грати від генерал-губернатора. Почались вистави. Пройшла одна, друга, третя. Я й питаю касира:

— Агент драматичних письменників одбирав гроші за п'єси? (тоді в кожному місті Т-во драматичних письменників мало своїх агентів, які стежили за тим, щоб кожна п'єса їхнього члена була оплачена авторським гонораром).

— Ні, — каже, — не приходив, гроші лежать, але нікого не було.

— А хто ж тепер агент — той самий, що й торік був?

— Ні, кажуть, якийсь інший.

— А де ж він живе?

— Не знаю.

— В таких разі, пошліть телеграму в Москву і спитайте, хто він і де його адреса.

А треба знати читачеві, що за інструкцією Т-ва драматичних письменників кожний агент повинен виставляти свою адресу в театрі. Посилаю телеграму, відбираю відповідь: агент драматичних письменників Пелікан, адреса така ось. Хто він, той Пелікан, — невідомо мені. Я й кажу управителю — візьміть гроші і повезіть йому додому, може він хворий, що не приходить. Іде мій управитель до нього; виявляється, що агент Пелікан птиця не абияка, а зять градоначальника Зеленого. Прийняв він мого управителя досить грізно і заявив йому, що оскільки я почав вистави без його дозволу і не підписав з ним умови, він вимагає заплатити йому втричі з кожного акту, а інакше подасть на мене в суд і припинить надалі мої вистави. Умови, як бачить читач, досить варварські.

Їду я сам до нього, в розмові доводжу йому, що тут з мого боку ніякого злочину не було, сам він не приходив по гроші, як інші агенти це роблять; де він мешкає, я теж не знав, послав

телеграму до Москви (показую йому її), довідався, де він мешкає, і прислав йому гроші, скільки йому слід.

— Для мене ето об'ясненіє не імеєт нікакой сілі; ви обязани знать, где живьот агент, і предварітельно должны билі повідаться с нїм і заключить договор на право постановки спектакля. Ви етово не сделали, і вот теперь мої условія: заплатіте втрое за каждый сїгранный вамі акт, падпішіте условіє, тагда іграйте, а іначе я вам спектаклей не разрешаю і подаю в суд; об етом я уже дал знать гаспадіну градоначальніку.

Мене це страшенно обурило, і я йому відповів, то платити втрое не буду, і даю йому право шукати з мене судом. Щож-до заборони мені грати, то, думаю, що це не в його компетенції. Сухо вклонившись, я вийшов від нього і поїхав прямо до генерал-губернатора Роопа. Приїхавши до нього, я вже опізнився — прийом скінчивсь. Що його робити? Я з одчаю поклав іти на пролом. Захожу до приймальні, вартовий ад'ютант сидить.

— Что вам?

Кажу, що мені треба бачити його високопревосходительство.

— Прийом окончен.

— Я знаю, але маю пильну справу до генерала, і якщо будете ласкаві, доложіте його високопревосходительству про мене. Ад'ютант, бачачи, що я дуже схвильований, питає:

— Как ваша фамилія?

Я сказав.

Не минуло й п'яти хвилин, як ад'ютант вернувся і ласкаво промовив:

— Пожалуйте, генерал вас ждѣот.

Я ввійшов весь блідий від хвилювання й злости.

— Здравствуйте, гаспадін Садовский, — промовив люб'язно Рооп, підходячи до мене й протягуючи мені руку. — Ну, что с вамі? Ви страшно бледни, чем то встревожени? Садітеся,— з почуттям промовив він.

Я сів і, стримуючи хвилювання, почав свою мову так:

— Ваше превосходительство, с тех пор, как ви здесь генерал-губернатором, я і спрашивал і получал разрешеніє на право представленія моїх спектаклей только у вас, і нікогда мнє і в голову не приходило, чтобы разрешеніє вамі спектаклі кто-нібудь посмел би запретить, кроме вас; между тем, агент драматических писателей города Одессы запрещает мнє дальнейшіє представленія.

Тут я передихнув і глянув на генерала. Лице його, що при зустрічі було світле і приємне, в момент потемніло, і брови суворо нахмурились.

— Кто он такой? — спитав він. — Тоєсть, как єво фамилія?

— Фамилія єво Пелікан, ваше високопревосходительство.

— Пелікан? Ето такой плюгавенький?

— Точно так, ваше високопревосходительство.

— Харашо, будьте любезни, ізложите всьо ето мне на бумаге, — і люб'язно підсунув мені папір.

Я сів і все йому висловив на папері. Він узяв, швидко пробіг очима, і лице його прибрало знову світлого вигляду.

— Не волнуйтесь гаспадін Садовский, не беспокойтесь, — промовив він, лагідно усміхаючись.
— Іграйте, как ігралі, а с етім агентом я пагаварю. Деньгі, которіє єму следуют і будут следовать, сдавайте в казначейство в мой депозит. Досвіданія.

Я вийшов з великою полегкістю на душі, а через кілька день я одібрав від нього копію паперу, який він послав градоначальнику Зеленому.

Пелікан подав на мене в суд, але вистав моїх не зміг заборонити, і я грав у Одесі до великого посту. Про те, як це діло тяглося і чим воно скінчилось, розповім далі.

VIII

Адмірал Зелений, або, як він сам себе називав, Зеленой, був типовий азійський сатрап. Кажу — азійський, бо навіть у благодатній російській державі, де «від молдаванина до фіна на всіх язиках все мовчало», він був, після славнозвісного «Дрентеля», єдиним. Типовий моряк, який виріс і зістарівся на морі, рано мабуть утратив він свою рідну матір, від якої ласки не зазнав, а через те возлюбив чужу матір і так возлюбив, що згадував її майже за кожним своїм генеральським словом, де б то не було — чи на вулиці, чи в себе в приймальні, байдуже. А надто коли доводилось йому розмовляти з його улюбленою нацією, з євреями.

Вважаючи на цю щирю любов його превосходительства до себе та до своїх матерів, євреї ніколи не з'являлись самі до його приймальні з проханням, а доручали це своїм повіреним. Про цього генерала багато оповідань ходило по людях, бо він часто вскакував через свою невтриманість, як то кажуть, по саме нікуди.

З цієї невеличкої характеристики його превосходительства читач бачить, що не дуже то приємно було мати з ним стосунки, а доводилось. Правда, він знав, що я не «єверей» — це одно, а друге, я мав на грудях таку декорацію, що справляла на нього великий вплив: георгіївського хреста, що завжди захищав мене від материних слів його превосходительства. Ніде правди діти, він іноді бував доволі гречний, але то бувало рідко, надзвичайно рідко; тим то я й почну саме з цього.

Раз якось, граючи з трупою в Севастополі восени, я найняв театр на зиму в Одесі; було це перед різдвом. Можна було їхати морем, але в мене було діло в Єлисаветі, і я, доручивши братові перевезти трупу морем, сам поїхав раніше залізницею. Як на гріх, морози раптом такі почались, що, вже доїхавши до Єлисавета, я одібрав телеграму, що рейд став, пароплави не йдуть. Що робити? Даю розпорядження везти трупу залізницею, а сам поспішаю до Одеси, щоб улаштувати всі справи з начальством. Треба взяти на увагу, що, сподіваючись застати трупу вже в Одесі, бо морем їзди одна доба, я поїхав, не взявши з собою такої одежі, щоб можна було стати перед ясні очі його превосходительства. Дістати відповідної одежі не можна, а з'явитись до його превосходительства конче треба, бо без його дозволу не можна випустити ні анонсу, ні афіші. «Що буде, то буде», вирішив я, і поїхав, як був, у дорожньому костюмі. Приїжджаю, а прийом скінчився. Чиновник, що вартував, коли я йому сказав, що хочу бачити його превосходительство, аж злякався.

— Що це ви! В такій одежі? Чи ви ж його не знаєте? Він же вас вилає!

— Що ж, — кажу, — коли таке нещастя трапилось! Думалось застати трупу вже тут, через те нічого з собою не взяв, а тут самі знаєте, рейд став. Пароплави не йдуть, трупа їде залізницею. А ви все таки доложіть його превосходительству, у мене діло пильне.

— Чудний ви чоловік! Йй-богу, це неможливо! — А ви все таки доложіть.

Чиновник знизнув плечима і пішов у кабінет його превосходительства, а я стояв, роздумуючи, що воно справді буде? Георгія, як на гріх, з собою не взяв. Чи вилає, чи ні? В цю мить двері з кабінету розчинились і в приймальню ввійшло його превосходительство.

— А, здоровуйте! — промовив він ласкаво, накидаючи собі пенсне на носа. — Приєхалі?

— Ізвініте, кажу, — ваше превосходительство, что я позволіл себе явїться к вам в таком віде, но к несчастью моему рейд в Севастополе стал, і трупа не прибила, а с ней не прибил і і мой багаж, і я решіл ...

— Нічево, нічево, я атлічно понімаю ваше положеніє. Да, действїтельно, рейд стал і у нас на 10 вьорст. Ну с, что же ви желаете?

Кажу — так і так, ваше превосходительство, прошу дати мені дозвіл на право викинути афішу.

— Харашо, с удовольствїєм. Садїтєсь і напїшіте бумагу і дайте єму в руки, чтобы он знал, что с нашей старани нікакїх єму препятствїй не чинится, — звернувся він до чиновника, що стояв, здивований надзвичайною подїєю і настроєм його превосходительства. Чиновник сїв біля столу писати, я стояв у позі пошани, а генерал ходив по порожньому покою туди й сюди. По павзі він ласкаво почав зі мною розмову.

— Хе-хе-хе-хе! Опять приєхалі нам нерви расстраивать? Я дал себе слово больше к вам не ходїть і не пайду. Ей-богу, не пайду! Это невозможно! Все нерви вимативаете. Играете прекрасно, да, но страшно, это действует на нерви. Не пайду, ні за что не пойду!

— Пайдьоте, ваше превосходительство. Это ви только так гаварїте, —пожартував я.

— Честное слово не пайду! — гукнув він уже на всю хату. — Ну, ви не пайдьоте, так ея превосходительство пайдьот, а на нас очень любїт. Пайдьот і вас потянет.

— Да! — крутнувся він ураз, як ошпарений. — Вот дура! Это просто удивительно! Ідьот в театр, сїдїт там весь спектакль і прїезжает вот с етакїмі наплаканнїми буркалами.

Він показав на очі, прикладаючи до них кулаки.

— Ах да! Скажіте, как ета пьеса називався, где ви етово паршивца, жидка, по морде бїотє?

— Такой пьеси нет, ваше превосходительство, — відповів я.

— Да как нет, есть! Припомнїте, — он там приходїт к вам і что то там куражится, а ви дво бїотє по морде.

— Может бить «Наймичка», ваше превосходительство?

— Да, да, кажется!

— Но я там єво не б'ю, только намерєваюсь.

— А нєльзя лі как нібудь сделать так, чтобы єво как следует по морде, по морде! Это било би очень ефектно! Устройте, устройте, пожалуйста, і я прїду, непременно прїду посмотреть! Только пожалуйста хорошенько єво отделайте!

— Но, ваше превосходительство, это ведь не настоящий жид, а актєор,—зауважив я.

— Да чорт єво бері! Бейте єво моєй рукой, я отвечаю! — обстоював генерал.

В цю мить чиновник підніс йому до підпису папера. Генерал підписав і, передаючи його мені та протягуючи руку, промовив:

— Кажісь ми всьо сделали, о чьом ви нас просілі, будьте здорови. Не забудьте же єтому жидку набить хорошенько морду, хе-хе-хе!

Генерал пішов, а я повернувся до чиновника, який стояв у позі здивування, розставивши руки й піднявши вгору плечі.

— Ну, що? — питаю.

— Чудеса... — промовив він, і ми розпрощались.

Правда, це було за часів генерал-губернаторства Роопа, бо хоч як, а Зелений знав і бачив ту прихильність, що мав до трупи генерал, і йшов тим часом в унісон з його симпатіями. Крім того, це було ще до моєї пригоди з його зятем Пеліканом. Пізніше, коли одеське генерал-губернаторство скасовано і Зелений зробився самостійним градоправителем, такої чемности я вже не зазнавав. Правда, грати дозвіл він давав охоче, але, передусім, завів такий порядок, що всі п'єси треба було приносити в його канцелярію на розгляд, і тут чиновник особливих доручень Плаксій знущався з репертуару, як сам хотів. Бували такі випадки, що п'єса сама найбезвинніша, наприклад «Невольник» Кропивницького, торік грали і нічого, а на другий рік чомусь не дозволяли, не вважаючи на цензурований примірник, бо так, бачите, бажалось його превосходительству. А моя п'єса «Нікандр Безщасний» так і не побачила рампи одеського театру, не вважаючи на всі турботи, бо там є чиновник особливих доручень, і коли я спитав у правителя канцелярії, чому її тут не дозволяють, він, усміхаючись, єхидно спитав мене:

— Гдє ви такіх чиновників відєлі?

Крім просівання крізь таке сито репертуару, ставилась ще умова грати в один вечір однакове число актїв, як українських, так і російських.

Як бачить читач. Зелений повершив рекорд Бариш-Тищенка, бо той ставив тільки умову чергувати вистави, а цей уже виконував Толстовський циркуляр досконально. Ба більше, всі ці 10 чи 8 дій треба було кінчити о 12 год., у противнім разі грати далі заборонялось і про це брали підписку.

Якось я, балакаючи з помічником поліцмайстра, що дуже співчував нещасним акторам, яким доводилося в один вечір грати до 5 ролів, звернувся до його з проханням, чи не міг би він доповісти його превосходительству про таку каторжну акторську роботу та просити зменшити акти. Він мені обіцяв, але коли через кілька день я прїїхав до нього й спитав, як стоїть справа, він тільки зідхнув і промовив:

— Нічого з того не виходить.

— Чому? — питаю.

— Та бачите, коли я йому про це сказав, він нахмурих брови й досить грізно та рішуче відповів мені: «Пусть ус..., а іграют».

Розуміється, що після такої відповіді говорити далі не було чого. Спектаклі починались о 7 год. Грали спочатку російські п'єси, як належало по старшинству, але всі вони були такі перекреслені моїм режисерським олівцем, щоб швидко йшли, що коли б автор їх побачив, запевно не пізнав, що то його п'єса. Публіки в театрі впротяз усього російського відділу не було ні душі. В залі слухали гру акторів тільки порожні крісла та сидів самотній вартовий поліцай, який, куняючи, виконував свій законний обов'язок.

А публіка, яка знала порядок спектаклю, сходилась до театру о дев'ятій годині, а та, що, не знаючи, потрапляла раніше, гуляла в фойє, або сиділа в буфеті, довідуючись іноді в капельдинерів, чи багато ще лишилось догравати. Нарешті, обов'язок виконаний. Російська частина спектаклю кінчилась. Починалась українська, і публіка сунула в театр, як бджоли в улик. І за хвилину театральна зала, де одинокою оазою був поліцай, оберталась у цілий квітник. Театр згори донизу був повний.

Одного разу йшла «Безталанна», я глянув у щілину в завісі на публіку й побачив, що в льожі градоначальника сидить його жінка. Ну, думаю, приїде значить «сам». Треба гнати спектакль яко мога. Глянув я на годинника — бачу часу вистачить. Коли пройшла одна, друга, третя дія — «його» нема. Нарешті, п'ята вже наближається до кінця, — дивлюсь, у льожу зайшов сам градоправитель і, про щось тихо спитавши жінку, глянув на годинника. Я теж глянув на свого: було за 10 хвилин дванадцята, а лишалось до кінця раптом 2 яви, але ці дві яви мені здалися цілими днями. Нарешті, дія кінчилась і під бурхливі оплески публіки завіса впала; я глянув на годинника — за 3 хвилини дванадцята. Я хутко підбіг до щілини й глянув у льожу градоначальника; він теж глянув на годинника, насупив брови, надів шинелю і вийшов, видимо страшенно незадоволений. З того часу більше я його в театрі не бачив.

Так боролись ми з неможливими міністерськими цяркулярами, бажаючи урятувати рідний театр, що його російський німець Дрентельн, «спаситель отечества», загнав у тісний куток одного одеського генерал-губернаторства. Правда, ми мали ще в руках слобідську Україну, але там, крім одного Харкова, грати було ніде, а через те цей район для нас був дуже обмежений, беручи на увагу дуже малий тодішній репертуар. І от настав, нарешті, час, що панів вік погас, як каже байка Глібова. Не стало на київській сатрапії Дрентельна; і я почав дізнавати ґрунт. Але поки почну про облогу Київської фортеці, про її бомбардування та штурм, вернусь трохи назад і розповім, чим же скінчилась моя боротьба з Пеліканом з приводу його претенсій до мене, яко порушника його прерогативів агента драматичних письменників, бо з цим ділом трохи зв'язана й майбутня облога Києва. Як я вже казав, Пелікан подав на мене в суд, і я доручив провадити цю справу відомому одеському адвокатові, який раніш був головою Єлизаветського окружного суду, Анастасьєву. Він, вважаючи цю претенсію за абсурдну, залюбки взявся за це діло. В окружнім суді діло я програв — суд згодився з доводами Пелікана й присудив заплатити те, що він бажав, сиріч, утрое, за кожну дію. Анастасьєв передав справу в палату. Палата скасувала постанову суду, і Пелікан передав справу в сенат, де вона й лежала щось довгенько, отже я навіть і забув про неї. Достометно вже не пригадаю, котрого це було року, але мене виписала до Москви з трупою артистка Горева, що держала там аж два театри — один так званий Шалапутинський, який потім перейшов до Імператорських театрів, а другий під назвою

«Голубой», що був у Газетнім провулку. Справи її почали падати, і вона для підтримки виписала мою трупу. Я приїхав, розпочались вистави. Збори були блискучі, і справи Горевої в цім театрі так поправились, що вона мала досить добрий зиск, але зате в другому,

Шалапутинському, театрі, де після мого приїзду сконцентрувались аж дві трупи, справи захитались, і Горєва затримала платню акторам. Актори застрайкували і поскаржились

генерал-губернатору, прохаючи його, щоб увесь зиск, що припадає на її частку з Голубого театру (сиріч там, де я грав), був затриманий і з цих грошей щоб виплачувалось її борги акторам. Генерал-губернатором московським був тоді граф Шереметьєв, аристократ і акторський меценат. Він викликав мене до себе, дуже приємно мене прийняв і питає, на яких умовах я з Горєвою граю. Кажу, — на відсотках: 60% беру на трупу, а 40% вона на театр.

— Так вот что, вы ей денег никаких не платите, а всё, что на ей долю будет причитаться, вносите в мой депозит. Про всё я вам пришлю письменное распоряжение.

Візита кінчилась, і я поїхав додому. Тут і вилізло шило з мішка. Бачите, коли я грав від Горєвої, то за все відповідальна була вона, а тепер, коли театр переходить у моє розпорядження, і вся відповідальність теж лягає на мене. Дозвіл на вистави вона мала від агентів драматичних письменників, а коли її тепер не стало, і дозвіл треба було брати вже мені. От я й відбираю папірець від секретаря Т-ва драматичних письменників Кондратьєва, щоб я завітав до нього з приводу підписання умови. Іду, і от починається поміж нас така розмова:

— Ви, кажется, с О-вом драматических писателей имеее процесс? Я тільки тут пригадав, що, справді, той процес тягнеться ще й досі.

— Так, — кажу, — але він ще не кінчився, він у сенаті.

— Да, но пока вы не, прекратите этот процесс, я вам спектаклей не разрешу.

— Але, — кажу, — дозвольте, процес ще йде, чим він кінчиться, невідомо. Коли ви виграєте в сенаті, то я все сплачу, а поки ж що — при чому тут теперішні вистави? Скажіть ваші умови і я підпишу.

— Нет, так нельзя. Пока вы не прекратите, процесса і не заплатите 700 рублей, каторие О-во считаает за вами, я вам спектаклей не разрешу.

— Стривайте, — кажу, — ви ж повинні мати на увазі, що мене з трупою виписала пані Горєва в Москву, мені немає ніякого діла, що Горєва неспроможною зробилась і в неї одняли театр! Що ж буде моя трупа робити, коли ви забороните їй давати вистави? З голоду пухнути?

— Это меня не касается! — відповідає мені тоном Зевса пан Кондратьєв. — Заплатите О-ву то, что следует с вас, і іграйте.

Ну, що ти йому скажеш? Правду кажучи, я міг би зробити це так — фіктивно відійти від урядування в трупі, вона б поскаржилась

генерал-губернаторові, і він напевно дозволив би їй грати. Але, думаю, навіщо цей неприємний скандал? Знов почнеться тяганина, мине кілька день, доведеться знов їздити по тих канцеляріях, вистави припиняться і скільки часу того мине, невідомо, а втрати будуть величезні. Все це зваживши, я прийшов до переконання, що треба згодитись. Я поїхав додому, обіцяючи завтра привезти гроші. Зараз же послав телеграму в Одесу Анастасьєву, щоб він справу припинив. Другого дня дістаю від Анастасьєва телеграму: «Дело в сенате виіграно». На тобі! Їду до Кондратьєва і кажу: «Дело в сенате я виіграл, значіт платіть мне нечево», а він мені відповідає:

— Что ви виіграли ето дело, мне ізвестно било раньше, нежелі вам, но пока ви не заплатіте 700 рублей, я вам спектаклей іграць в Москве не пазволю. Да, кроме того, ви же вчера подпісали согласіє, значіт делу конец.

Довелось заплатити. Так кінчився мій процес з Т-вом драматичних письменників. Пелікан програв і виграв, я виграв і програв.

Тепер я повернусь до облоги Києва і з'ясую, чому цей процес має до нього відносини.

Як зав'язалась в Одесі справа з зятем Зеленого, Пеліканом, про яку я оце розповів і яку вів присяжний повірений Анастасьєв, я, буваючи в нього дуже часто, довідався, що рідний брат його є чернігівський губернатор, і звернувся до Анастасьєва з проханням, чи не можна б було через нього здобути дозвіл на право грати в Чернігові.

— Добре, — каже, — я вам здобуду дозвіл.

Звичайно, я цьому дуже зрадів, бо це був перший підступ до Києва. Справді, він дістав мені дозвіл, і Чернігів був узятий. Тут я повинен пригадати читачеві те місце моїх згадок, де я казав, що в історії Аркаса є неправдива дата; він каже, що Кропивницький, побувши 1886 р. в Петербурзі, дістав дозвіл грати по всій Україні, а діло було зовсім не так, от про це я й хочу розповісти.

Здобувши перший форт київської фортеці, я, маючи на увазі, що Дрентельна вже немає в Києві (його доля перевела на той світ), почав майже кожен сезон штурмувати київського губернатора Тамару проханнями дозволити вистави в Києві, але на всі прохання одбирав одну відповідь: «Оставлено без последствий».

Одного разу, коли я прямував через Київ до Чернігова, де я повинен був грати, спало мені на думку спробувати щастя — поїхати з проханням до губернатора персонально. Піймав не піймав, як то кажуть, а погнатися можна. Настрочив я прохання за давно виробленим шабльоном, який починався так: «Почтительнейше прошу Ваше Превосходительство разрешить мне ряд русско-малорусских спектаклей в городе Киеве» і т. д. Надів фрак, повісив на груди, на страх ворогам, Георгія, і поїхав. У приймальні було чимало одвідувачів, і довелось довгенько чекати ясних очей губернатора. Нарешті, він з'явився. Високий, худий, носатий, з лицем кольору темного дуба, яке цілком відповідало кольору його душі. Він по черзі підходив до одвідувачів, що стояли в ряд, витягнувшись у струнку, і очима стежили за кожним рухом його превосходительства. Дійшла нарешті й мені черга.

— Что вам? — спитав він, дивлячись суворо.

Замість відповіді я подав йому папірець, складений учетверо. Його превосходительство взяв, розгорнув і, видимо, переглянув його дуже не уважно, а через те не зрозумів одразу, про що прохання. Підняв очі на мене й спитав:

— Где же ето ви хотіте іграць?

— В Києве, — кажу, — ваше превосходительство.

— Да, я знаю, но где?

— В театре, ваше превосходительство.

— В каком?

— Это будет зависеть от того, какой можна будет снять, лишь би последовало разрешение ваше превосходительства на право давать спектакли, — відповів я.

По обличчю Тамари пробігла якась немов тривога, а чи погане передчуття. Він насупив брови і знов утопив очі в моє прохання. На цей раз він прочитав, видимо, уважніш і на обличчі його з'явився жах, а в голосі злість.

— Ах, это малорусские спектакли!

— Так точно, ваше превосходительство, — підтакнув я твердо.

— Да что вы! Пора, наконец, кажется об этом перестать і думать,—промовив він, хижо дивлячись на мене і вертаючи назад мій папірець.

— Ваше превосходительство, — відповів я як можна м'якшим тоном. — Разрешение спектаклей ілі неразрешение их — это зависит от вас, это ваше право і ваша воля; но думать нам запретить вы не в силах. Позвольте же нам хоть думать об этом, ваше превосходительство.

Він обкинув мене звірячими очима, швидко повернувся і вийшов з приймальні (я був останній одвідувач), а я теж пішов собі додому.

Так кінчилась перша атака моя на київську фортецю. Але це мене не злякало, я чекав слушнішого часу, щоб знов піти на штурм, і цей слушний час незабаром настав. Цей час, кажу, настав, от тільки досконально не пригадаю, чи 1893 року чи 94. Знаю тільки, що тоді вже був

генерал-губернатором київським, подільським і волинським граф Ігнат'єв — двірський джентлмен, привітний у розмовах, що завжди все може обіцяти й ніколи нічого доброго не зробити, одно слово з тих, що м'яко стелять та твердо спати. Відомий потім, як запеклий чорносотенець і гонитель волі народної, за що й одібрав нагло смерть від кулі оборонця тієї волі. Так було це за його генерал-губернаторства. Діло склалось так: у Києві існував літературно-артистичний гурток, де, поміж іншими старшинами, старшинував і М. П. Старицький. Звичайно, під його впливом цей літературно-артистичний гурток надумався спробувати поставити кілька українських вистав, а щоб вистави були цікавіші, вирішили запросити для участі мене й М. К. Заньковецьку. І от одного ясного дня, на хутір, де я тоді відпочивав від сезонних турбот, прийшов лист, яким мене цей гурток запрошував приїхати до Києва в справі перемов про поставу спектаклів у Києві. Розуміється, не вагаючись довго, я поїхав до Києва. Тут довідався я від М. П. Старицького, що дозвіл на дві такі вистави цей гурток може здобути, аби я згодився грати. У мене зараз виникла думка, і я її висловив М. П. Старицькому:

— Знаєте що, М. П., замість аматорських вистав, які завжди бувають недотепні, я привезу всю свою трупу, і вона, під стягом аматорів, ці дві вистави дасть; це мені буде зручно, тим паче, що я починаю свій сезон у Чернігові і невеликих коштів потрібно, щоб стягти всю трупу до Києва, а потім Дніпром я рушу до Чернігова. За це я не візьму нічого, окрім помешкання на ці два дні для трупи.

Пропозицію мою з радістю прийняв М. П. Старицький і вся старшина. П'єси намічено було такі: «Не так склалось, як жадалось» і «Чорноморці». Весь збір з двох цих вистав повинен був піти на користь тих благодійних інституцій, що були під крилом її сятельства, сиріч жінки графа Ігнат'єва. Ділу дали рух. Всю справу про дозвіл повів присяжний повірений Країнський, голова літературно-артистичного гуртка. Дозвіл на ці дві вистави добули. Звичайно, тут мали вплив гроші, бо, справді, ці дві вистави, та ще після десятилітньої заборони, обіцали дуже великий зиск.

Тим часом я розіслав своїм артистам повістки, щоб на таке ось число серпня місяця прибути до Києва. Тепер же треба було подумати, як би студентська молодь не наробила шкоди, маючи на увазі, що ці дві вистави повинні були йти в Києві в серпні місяці, коли вся молодь уже в зборі. Про це ми порадилися із М. П. Старицьким і вирішили, що треба пустити агітацію. Він мав, розуміється, багато зносин з українським студентством. Я теж мав кілька душ знайомих, і от я зібрав їх і просив, щоб вони зробили так, щоби ніякої не то що овації, а навіть гарячої зустрічі не було. Довго вони не згоджувалися з цим, але коли я їм сказав, що від цього буде залежати існування українського театру в Києві — вони пообіцяли, що скреплять своє серце й переможуть свої поривання. Про те ж саме М. П. балакав з своїми знайомими студентами, і діло владнали. На цю частину студентства мав великий вплив молодий ще тоді студент Стешенко.

Нарешті настав давно бажаний час. Після десятилітньої заборони трупа гратиме в Києві. І хоч покищо тільки дві вистави, а все ж таки високий міцний мур, що оточував досі Київ, пробито. Одного я боявся, що молодь не втримається і вибухне овацією, тоді пиши пропало; але надія була велика на Стешенків вплив. Настав вечір вистави в Оперовому театрі, публіки повним-повнісінько. Вся галерія була набита студентською молоддю. В ложу генерал-губернатора приїхав сам граф із жінкою. Піднялась завіса, і вистава почалась. Кінчилась перша дія, завіса спустилась; залунали легкі оплески партеру, а галерія мовчить. Граф Ігнат'єв сам стоїть у ложі і плеще, за ним плеще партер, ложі, а галерія мовчить! «Молодці!» подумав я, «чудесно витримують обіцянку».

Після третьої дії граф з'явився за лаштунками. Я зустрів його і відрекомендувався. Він розсипався компліментами і висловив своє обурення щодо публіки.

— Помілуйте, что это за публика! Такая чудная игра, такой удивительный ансамбль і вдруг такой прием! Мне просто до боли досадно! Я сам все руки отбил, визывая. Пожалуйста, проведите меня к госпоже Заньковецкой, я хочу ей поблагодарить, я ведь харашо знаком с ейо братом (брат М. К. Заньковецької був генерал гвардейської артилерії). А вас просит графиня к себе в ложу, зайдіте.

Я уклонився, повів його до вбиральні Заньковецької, а сам із-за лаштунків пішов у ложу до графіні. В ложі графиня теж розсипалась компліментами і з жалем висловила, що так мало буде вистав.

— Я давно не получала таково наслажденья, как севодня. Я потому редко в театрах і биваю, что не получаю почті нікаково удовольствия, по севодня я просто очарована. Надеюсь что вы ещо к нам заверньотє.

— Это будет всецело завісєть от ево сятельства. Если ево сятельство разрешит, я приеду і привезу всю трупу.

— О, конечно! Я ветом не сомневаюсь.

На цю розмову ввійшов сам граф. Графиня звернулась до нього:

— Вот ми только что разгаваривали с гаспадіном Садовским, і я висказала ему свойо сожалєніє, что так мало спектаклей — всево два. Он соглашается приехать на следующій год к нам в Кієв со всей трупой і гаварит, что это завісит от тебя. Ты, я думаю, нічево не можеш іметь протів?

По обличчі графа майнула немов легенька хмарка, але він, як умілий дипломат, вмить опанував себе й з дуже приємною усмішкою промовив:

— О, да, конечно, почему же? Я сам в восторге!

На цьому розмова обірвалась, бо я попросив вибачення, що мені треба спішити за лаштунки продовжувати виставу.

Друга вистава відбулася теж при повному театрі і вже навіть приймали нас краще, бо молоді дозволили трохи піддати жару. Закінчивши ці дві вистави, я на другий день поїхав до графа, як то належить за етикетом, з відповідною візитою, бо ж він мені перший візиту зробив за лаштунками. Граф прийняв мене так люб'язно, так привітно, що коли б я не пам'ятав прислів'я: «З москалем знайся, а камінь за пазухою тримай», я подумав-би, що він мій сердешний приятель. Він, зустрівши мене і привітавшись, обняв мене правою рукою за талію і повів до себе в кабінет. Тут посадив мене в крісло, сам сів і почав знов розсипатися в компліментах про вчорашню артистичну гру. Я, скористувавшись моментом, кажу:

— Надеюсь, ваше сиятельство, что вы разрешите, мне на следующий сезон хоть спектаклей десять?

Граф на хвилинку зам'явся, але далі промовив:

— Конечно, я нічево, в сущности гаваря, протів етово не імею, но, представьте себе, не успел я разрешить вам етих двух спектаклей, как посыпались со всех сторон доноси, что я пустил крамолу в Киев, что пойдут какие то демонстрації і т. д. Ви понимаете, что я здесь человек новый і потому никак не могу понять, в чом дело.

— Ви же самі, ваше сиятельство, убеділись, что не только демонстрації, но даже приблизительной овації в театре не било, несмотря на то, что труппа в Києве не была 10 лет.

— Да, да! Какая же ето овація, ето можна назвать холодный, даже ледяной прійом.

— Ваше сиятельство! — промовив я рішуче, — чтобы убедіться в том, что все ето видумкі, разрешите мне на следующий сезон 10 спектаклей, і я отвечаю вам, чем хотите, что нічево тово, о чом вам доносят, не будет. Отвечаю вам честью русского офіцера!

Ці слова справили, мабуть, на графа велике вражіння, і він, стискуючи мені руку, промовив:

— Искренне вам верю і убеждён, что все ето — видумки. Я подумаю і, весьма вероятно, что разрешу вам 10 спектаклей, но только десять.

На другий рік, справді, подавши прохання його сиятельству, я одібрав дозвіл на 10 вистав і найняв театр Бергонье. Ось таким робом здобуто Київ, а після цього вже в наших руках була й уся Україна. Незабаром на місце графа Ігнат'єва, після приїзду царя до Києва, був призначений на київського генерал-губернатора М. І. Драгомирів. Це був, можу сказати, таємний Никодим українства. За його влади ми зідхнули вільніше, і, не вважаючи на всі доноси жандармерії в особі генерала Новицького, який писав, що Драгомирів українофільствує, він такий був сильний у двірських сферах, що утримався на своїм посту до самої своєї смерти.

Треба сказати, що М. І. Драгомирів був під час турецької війни командиром 14-ої дивізії, де служив «богу, царю та отечеству і аз». Вступив я до війська охотником, захопившись ідеєю визволення слов'ян з-під, буцімто, турецького гніту. Якщо читачеві трапилось читати мої згадки про цю війну, то там усе докладно розповіджено, а тепер я тільки нагадую, що Драгомирів був мій командир і знав мене персонально. Тому, коли мені траплялося звертатися до нього в якійсь театральній справі, він завжди дуже радо мене зустрічав, уважно вислухував

усе й навіть балакав зі мною на офіційному прийомі по-українському. Це вже одно свідчить про його прихильність до всього українського, не кажучи вже про те, що він, будучи ще командиром 14-ої дивізії, яка була розташована в Басарабії, а штаб її в Кишиневі, був уже тоді в гарних відносинах з Нечуєм-Левицьким, що теж тоді вчителював у Кишинівській гімназії, а тепер, будучи

генерал-губернатором Київської округи, мав близькі зносини і навіть приятелював з В. В. Антоновичем та Житецьким, що належали до Київської Старої Громади.

Одного сезону, коли труппа грала в Києві, трапився такий випадок. На однім тижні припало дванадцять свято в суботу, а треба сказати, що тоді забороняли всі вистави під дванадцять свято та в суботу, щоб православного люду ніщо не одвертало від церкви. А тут виходило так: у суботу грати не можна, а в п'ятницю теж не можна, бо це переддень дванадцятого свята. І пропадало два найкращих на тиждень дні, та ще й свято! Збитки величезні! Треба було викрутити хоч один день, — коли пропадала п'ятниця, треба хоч суботу мати. За цим треба було звертатись до начальства, і ох другого дня я їду до Драгомирова. Виходить М. І. в приймальню, глянув на мене з-під окуляр (це його така звичка), приємно посміхнувся й каже:

— О! Кого я бачу! Що скажемо?

— До вашої милости, — кажу, — батьку-отамане!

— Що там?

Я висловив йому своє прохання й кажу:

— Може батько-отаман дозволить нам грати в суботу, бо у п'ятницю, що припадає під дванадцять свято, грати не можна. Він трохи подумав і каже:

— Розуміється, можна, я проти цього рішуче нічого не маю, а тільки ви все таки зверніться з цим і до губернатора. Знаєте, він все таки себе вважає за хазяїна тутешньої губернії, то слід і до нього звернутись. Скажіть йому, що, власне, я рішуче нічого не маю проти того, щоб театри грали в суботу, як не можна грати в п'ятницю. Покищо будьте здорові.

Поїхав я до губернатора. Губернатором тоді був Трепов, фігура досить відома й досить неприємна. По дорозі спадає мені в голову думка: як же я йому скажу про те, що генерал-губернатор нічого не має? Вийде так, що я раніше був у генерал-губернатора, а потім у губернатора — це, з військового погляду, не по команді! Але, думаю собі, почуємо, що він скаже від себе. Приїжджаю. Доповідають. Виходить.

— Что вам?

Кажу: так і так, з приводу дозволу на вистави в суботу, бо в п'ятницю під дванадцять свято грати не можна.

— Это ні под какім відом позволено бить не может, об етом і вопроса подимать не, следует.

— Может бить, ваше превосходительство, разрешите мне обратиться с этой просьбой к высшей инстанции, т. з. к его высокопревосходительству, гаспадину генерал-губернатору?

Думаю собі — якщо він мені скаже «можете», тоді я перечекаю час, який потрібний був би, щоб поїхати до генерал-губернатора й назад вернуться. Приїду й скажу, що, мовляв, генерал-губернатор проти цього нічого не має, але він вибив мене з кульбаки словами:

— Ето совершенно лишнее, ібо об етом нечево і розгаварівать. Авдієнція скінчилась. Через день кілька поїхав я знову до Драгомирова.

— О, доброго здоров'я, що скажемо?

— Вибачайте, — кажу, — батько-отамане, що я вам обридаю, але я знов до вас з тим же проханням про суботню виставу.

— Та я, здається, казав, що можна!

— Так, ви сказали, що можна, тільки щоб я звернувся до губернатора. Я звернувся до нього, а він каже — не можна.

Після цих моїх слів брови в нього нахмурились і він з-під окулярів глянув на мене.

— Сказав, не можна?

— Так, сказав — не можна!

— Добре.

Підійшов до столу, де лежав бльокнот, сів і почав писати, промовляючи голосно те, що пише:

«Так как в пятницу под двенадесятый праздник играть не разрешается, я нахожу возможным разрешить театрам играть в субботу. Драгомиров». Написавши цю записочку на клаптику паперу, він одірвав його і, складаючи вдвоє, передав мені до рук, промовивши:

— Їдьте зараз до нього й передайте йому цей папірець, будьте здорові! — І пішов.

Я взяв цидулку і, дивлячись на ад'ютантів, що тут же таки стояли й усе чули, питаю: що ж його робити?

— А що ж робити? їдьте й покажіть йому те, що маєте в руці, — усміхаючись відповідають мені.

— Та як же! Подумайте, це ж якось не теє, без конверта!

— А вам що до того, так вам дали, так і передайте.

Я вийшов, склав цидулку ще вдвоє, поклав її в кишеню жилетки й поїхав до губернатора. Приїжджаю. Доповіли. Виходить.

— Что вам? — тим же тоном олімпійця питає.

Я обращался к вашему превосходительству с просьбой о разрешеніи спектаклей в субботу. Ви сказали, что нельзя разрешить; тогда я взял на себя смелость і обратілся с етой самой просьбой к его высокопревосходительству, гаспадину генерал-губернатору, і вот ево высокопревосходительство через меня передалі вам ...

З цими словами я розстібнув сурдут, вийняв цидулку з жилетної кишені і передав йому до рук.

Треба було бачити в ту мить обличчя цього помпадура, — воно все відкрилось червоними плямами, але він, проглянувши цидулку, промовив:

— Харашо, ето ми ещо посмотрім.

Я уклонився, вийшов і поїхав до себе в театр. Коли ввійшов у контору, кажуть: «Тут телефон дзвонив з канцелярії губернатора, в суботу вистави дозволено».

Отож, виходить, Драгомирівська цидулочка вплинула.

Багацько можна було б оповідати читачеві про Драгомирова анекдотів, що ходили поміж суспільством, але задля цього треба було б писати окрему книжку. Розповім лише один про те, як влучно вмів Драгомирів відбивати доноси жандармського генерала Новицького, що, як я згадував уже, весь час дописував про нього в Петербург.

Драгомирову дали знати, що генерал Новицький послав цареві телеграму: «Драгомиров третій день пьет беспросьпно». Драгомирів і собі посилає цареві телеграму такого змісту: «Третій день пьем здоровье вашего величества». І хоч відповідь, кажуть, прийшла: «Пора и перестать», але постріл доносу пропав даремне.

IX

Тепер, коли Київ здобуто, я переходжу до мирного розвою й поступу українського театру. Цей період я почну з перебування мого в Галичині.

Р. 1899 літом я з'єднався з трупю мого брата П. Саксаганського та Карпенка-Карого, а 1900 р. спробував приєднати до цієї ж таки трупи М. Л. Кропивницького та М. К. Заньковецьку. Але вони хоч і приєднались, та не на довго, бо, програвши один чи два сезони, знов одійшли і почали гастрювати по тих трупах, яких розплодилось, як жаб після дощу, а я зостався, і переїжджаючи то до Одеси, то до Харкова, то до Варшави і знов вертаючись до Києва, грав у цій трупі до 1904 року.

Року 1904 я одібрав запрошення обняти директуру й режисуру Галицького театру у Львові.

Про Галичину і про розвій її театру ми, наддніпрянські українці, не дуже багацько чого знали. Звичайно, знали, що Галичина існує в конституційній Австрії, але які там стосунки і як там стоїть театр, абсолютно не мали жодної уяви. Думалось, що коли ми, при тім тюремнім російським режимі, змогли щось вибороти в сфері театральній, то там, де все ж таки було вільніше, театр повинен розгорнутися широко. Але як же я був здивований, коли, приїхавши, побачив те, чого ніяк не сподівався.

Приїхав я до Львова разом з актором Паньківським, родом з Галичини, який кілька років уже грав на Україні, спершу в трупі Кропивницького, а потім перейшов до мене. Приїхав я, кажу, у Львів, щоб одібрати уповноваження від Львівської «Бесіди», яка завідувала театром і давала на його утримання субвенцію, що мала від Галицького сойму, розміром 18 тисяч корон річно. Одібравши мандат від «Бесіди» і підписавши з нею умову на рік, я виїхав до Тернополя, де в той час трупа грала. Приїхав я ввечері, діло було в травні місяці. Трупа, розуміється, знала, що приїде з Великої України якийсь актор Садовський, якому «Бесіда» доручила директуру й режисуру театру, але коли він приїде — не знала; тому я забажав побачити трупу інкогніто. Зупинившись у готелі, я доручив Паньківському купити квитки до театру, і ми разом прийшли в театр в той час, коли повинна була початися вже вистава. На афіші стояла п'єса Горького «На дні». В театрі повно. З величезною цікавістю чекав я, коли підніметься завіса. Найбільше цікавило мене те, що грають п'єсу Горького в перекладі на українську мову, чого ми на Великій Україні грати не могли, бо нам усі переклади були заборонені.

Завіса піднялась, але що я бачив! На сцені дитяча вистава. Не то, що аматорська, яких у нас скільки хочеш, а цілком дитяча. Немов учні зібралися грати й пружаються показати, що вони вже дорослі. Цілковите нерозуміння типів Горького, ніякого поняття про вбрання, про грим, а

щодо мови, то це просто було щось жахливе. Еге-ге, подумав я, то тут роботи, бачу, буде багато! Звичайно, вже після першої дії за лаштунками дізналися, що я приїхав і зараз сиджу в театрі; але я до кінця вистави за лаштунки не пішов. Вистава кінчилась, я запросив усіх акторів до ресторації. Тут я познайомився з усіма ними і висловив злегенька мій погляд на сучасне становище їхнього театру і те, що повинно бути в майбутньому. Всі вони досить уважно слухали і висловили сердечне бажання працювати в напрямку, який я поведу. Випивши по кухлю пива й повечерявши, ми розійшлись. Так кінчилось мод перше знайомство з Галицькою трупю, а на другий день я, лишивши за себе уповноваженим С. Паньківського, виїхав до Києва, щоб забрати все потрібне задля вистав, як от — костюми, бібліотеку і таке інше.

Приїхавши додому, я спакував усе це, і, заручившись згодою М. К. Заньковецької на приїзд до Галичини, вернувся назад. Трупу застав уже в Чорткові, де вона, розбивши дощатий балаган, як от бува в нас на ярмарках, де потішає публіку Ванька-Рутютю, давала вистави. От звідціля й почалась моя робота. Я вирішив, що виучка трупи повинна бути радикальна, тому й узявся за неї по совісті. Як Мойсей, що вивів євреїв з Єгипта, водив їх по пустині 40 літ, перш ніж привести в землю обітовану, так і я, взявши з нього зразок, вирішив, що тільки після довгої праці над трупю можна буде показати її суспільству в Землі обітованій, сиріч у Львові. Я почав возити її по всіх провінціальних містах та всьох до повної її обнови. Роботи було багато, поки вони, нарешті, зрозуміли, що власне потрібно справжньому акторові; найтяжче було працювати над їхньою вимовою. Мало того, що приходилось на пробах звертати їхню увагу на неправдивий наголос, — ще й під час вистави я пильно стежив за кожним їхнім словом, і неправдиво сказане на сцені слово записував і підносив кожному в антракті. Правда, треба сказати, всі актори, що складались здебільшого з молоді, дуже радо виконували мої бажання; це мене тішило й давало надію, що праця моя не піде марно, і, справді я досягнув своєї мети.

Познайомившись з платнею, яку відбирали актори, я прийшов до переконання, що це цілком неможливо. Наприклад, хорист відбирав 40 крон на місяць. Ну, прошу вас! — що можна вимагати від такого хориста? Це ж на наші гроші було майже тільки 16 карбованців. Розуміється, я підвищив платню до 30 гульденів, цебто 25 крб. В складі трупи, крім молодих сил, було кілька давніх, старих, заялжених акторів, яких, як викривленого чобота, не можна було ніяк вирівняти. Але то була дурниця, — мені ходило про молодь, яка бралась до діла дуже охоче. Із старих твердих акторів були: Димбицький — на ролі резонерів, Ольшанський — комік, Осиповичка — на старих баб (колись, кажуть, була гарна актриса на співочі ролі, але тоді грала вже тільки старих); всі оці актори надзвичайно туго піддавались обновленню, зате молодь робила великий успіх.

З Чорткова перевіз я трупу в Городенки, з Городенок в Заліщики, з Заліщиків в Тлусте і т. д. Скрізь мені впадало в очі надзвичайне явище — невітська ненависть поляків до всього, що було українське. Театр вони просто бойкотували, і треба дати повну справедливість галицькому інтелігентові, який патріотично підтримував свій театр, обов'язково ходячи на кожну виставу. Кінчаєш, скажімо, було, в Городенках і виїжджаєш з трупю до Заліщиків чи до Тлустого, а вже туди звідци тамтешнім попам і інтелігенції послано звістку, що трупа виїхала до них і треба її підтримати. Попи чи тамтешні інтелігенти посилали звістки по селах і сільська інтелігенція вважала за свій патріотичний обов'язок приїхати з сім'ями до театру. Читач повинен мати на увазі, що коли я тут вживаю терміна «театр», то це з традиції, а там були не театри в звичайному розумінні слова, а просто заля, або ще простіше — щось схоже на неї, як от у Тлустому, де я підмости поставив у якісь будинку, — чи стайні, чи то клуні, — і там доводилось грати. Театрів правдивих, таких, як на Великій Україні, тут не було, і через те про якусь гарну декоративну обставу й думати не варт було. Тут був самий примітив, звичайно більш-менш відповідний до тих завдань, яких вимагала сама п'єса. Вже в Коломиї заля мене трохи задовольнила, бо й сама була велика, і сцена підхожа — а може це мені тільки

здавалось після тих помешкань, де доводилось грати раніш; але все ж таки тут було краще, хоч би вже тим, що малось аж дві вбиральні і не треба було перегороджувати якоюсь рядниною одну на дві.

В Коломиї я з трупю затримався на довший час. Тут уперше пішла чеська опера «Продана наречена». Трупа з кожним днем все вирівнювалась, набирала ансамблю і почала вже цікавити публіку не тільки з патріотичного боку, але й з артистичного. Коломийське громадянство дуже радо ходило до театру, навіть москвофіли, такі, як от Дудикевич та й інші, частенько в театрі бували. Дудикевич, познайомившись зі мною, страшенно хотів побалакати по-московському, але я уперто вдавав, що по-російському говорити не вмію. А самі москвофіли говорили по-московському таким язичієм, що задля мене, який знав добре російську мову, було й смішно і ніяково чути наприклад такий вираз: «Бросилися на себя й почали тягати себя за волосы». А їм байдуже, вони були впевнені, що говорять чудесно по-московському.

З Коломиї трупа переїхала до Станиславова, де я побачив щось уже схоже на театр; тут були вже й льожі, і балькони. В Станиславів приїхала з Великої України М. К. Заньковецька і з її участю вистави зробились ще цікавіші. Трупа вже сама себе не пізнавала, актори вже самі виправляли одне одному неправдиві наголоси.

З Станиславова переїхав я до Стрия, а з Стрия до Перемишля, де й грав довгенько. Тут я впевнився, що трупа вже так вистигла, що її можна показати й у Львові. Репертуар складався переважно з побутових п'єс, як от Карпенка-Карого, Старицького, Кропивницького, а в додаток такі, як «Циганський Барон», «Трійка гультяйська» і т. ін. Про історичний репертуар, який у мене був і який на Великій Україні йшов, тут навіть і думки не могло бути, бо влада, від якої залежав дозвіл тієї чи іншої п'єси, була польська, а в наших історично-драматичних творах стосунки з поляками неодмінні й неприємні; тому я й у думці не мав поставити якусь історичну п'єсу. Спробував послати на дозвіл таку комедію, як «Паливода XVIII століття», де, власне, нічого прикрого для поляків немає, одначе на постанову дозволу не дістав.

Повештавшись з трупю по всіх цих містах, я з Перемишля перевіз трупу до Львова, де найняв єврейську залю «Ят харузем», пристовував її до сцени, зробивши підмостки, і розпочав вистави. Львівське громадянство посунуло в театр, і побачивши трупу, призналось, що її не пізнають. Цікавилось трупю не тільки українське громадянство міста Львова, але й євреї та дехто з поляків, бо навіть польські часописи, які раніш нічого не писали про ненависний їм «рутенський» театр, тепер містили на сторінках своїх досить прихильні рецензії, зазначаючи, що театр цей зробив великий успіх. Користуючись цим, я вирішив спробувати щастя дістати хоч на кілька вистав львівський міський театр, де грала польська опера. Директором цього театру був Куликівський. Я познайомився з ним і запропонував йому, щоб він дав мені кілька вільних днів під мої вистави. Куликівський був досить інтелігентна людина і, видимо, далекий від тих занадто шовіністичних поглядів, якими сповнені були тамтешні поляки. Він, недовго вагаючись, згодився дати мені театр на 4 вистави. Це було, розуміється, для львівських українців величезна несподіванка й радість. В театрі було повно. Зацікавився навіть сам намісник Потоцький, бо й він завітав до театру. Першою виставою пішла «Батькова Казка» з Заньковецькою. Прийом був розкішний. Але вже після першої вистави «вшепольський» орган у Львові, «Слово Польське», зняв такий галас, що після другої вистави («Чорноморці») Куликівський, перепрошуючи мене, сказав, що більше днів давати не може. Так скінчилась спроба грати в міському театрі.

Не вважаючи на те, що моя праця дала вже деякі наслідки й трупа була така зіграна, що могла сміливо й далі розвиватися, я побачив, що тут роботи мені вже нема, бо розгорнутись ширше тут не можна через брак помешкання, а вертатись знов і поневірятися по тих містечкових клунях чи стайнях, де я вже побував, не було охоти. У мене виникла думка поставити

український театр на широку ногу, але цю думку я гадав здійснити в себе на Великій Україні, за якою я, до речі сказати, страшенно занудився. Тому я вирішив, кінчивши термін свого контракту, підписаного з «Бесідою», вернутися додому та взятись туєю думку здійснити. Так і зробив. Заявив «Бесіді», що далі вести театральну справу не буду, і хоч як «Бесіда» мене умовляла лишитись, — я не згодився. Субвенцію підвищували навіть з 18 на 25 тисяч крон (до речі, якраз за мого перебування Сойм постановив дати субвенцію театрові 25 тисяч), але мене це зовсім не цікавило, і я рішучо відмовився. Закінчивши сезон у Львові й здавши всі рахунки «Бесіді», я дав ще дві вистави по дорозі в Тарнополі й приїхав додому в травні місяці 1906 року. Відпочивши трохи, я засів кінчати свої військові згадки, частина яких уже друкувалась у «Літературно-Науковому Віснику», і разом з тим обмірковував, як здійснити свою думку — заснувати в Києві постійний театр.

Як читачеві відомо, український театр був у стані кочового цигана — місяць-два пограв у одному місці, переїздить до другого, а там знову їде й т. ін. Отже, конче треба було осадити театр на одному місці й грати цілий сезон, як досі робив театр російський. Нарешті, я вирішив зібрати трупу і восени почати підготовчу до цього працю. Набрати трупу невеликого треба було заходу, але актори, яких малося по всій Україні вдосталь, не відповідали, на мою думку, до моїх замірів, бо були «викривлені» і з ними праця була б важка й непродуктивна. Тому я надумав набрати трупу з молодого і яко мога інтелігентного матеріялу (звичайно, не з такого, як набрав М. Л. Кропивницький), але ставало питання — де того матеріялу дістати?

Випадок вивів мене з цього скрутного становища. В деяких справах я поїхав до Ніжена, де жила М. Заньковецька. В розмові з нею я довідався, що вона згуртувала з тамтешніх молодих інтелігентів аматорський гурток і дає вистави. Між іншим, того дня якраз ішла їхня вистава. Я дуже зацікавився й пішов. Виставляли п'єсу Яновської «Лісова Квітка». М. К. Заньковецька сама грала головну роллю. Розуміється такий титан мистецтва, як М. К. Заньковецька, всю увагу публіки приковував до себе, але поміж молодими, малообізнаними з театральною технікою та вмінням володіти ролею аматорами я помітив у декого, як кажуть, іскру божу, і в мене блиснула думка спробувати з цього, ще непочатого, але здібного матеріялу скласти ту трупу, про яку я мріяв. Я так і зробив. Познайомився з ними і, висловивши їм мої заміри, запропонував вступити до мене в трупу. Дехто з них згодився, не вагаючись, а дехто обіцяв подумати. Заручившись згодою М. К. Заньковецької взяти участь у формуванні трупи, я справді незадовго одібрав від неї листа, що майже всі аматори, яких я намітив до складу майбутньої трупи, згоджуються їхати. Маючи в руках хоч і невеличкий склад акторів, але все ж таки щось, я негайно поїхав до Полтави, яка з давніх-давен була осередком аматорських гуртків, — там я теж мав на увазі дещо виудити, а разом з тим мав на меті найняти полтавський театр, де можна було б розпочати працю.

В Полтаві, де мене знали здавна, коли почули, що я набираю трупу, зараз же з'явилося декілька охотників, бажаючи спробувати свої аматорські здібності на справжньому артистичному полі. Трупа була вже готова, хоч і не зовсім, але був уже ґрунт. Маючи це в руках, я найняв полтавський театр і оповістив усіх, що вступили до складу трупи, про день, коли треба

з'їхатись задля репетицій, тобто для підготовчої праці. Тим часом чутка, що я формую трупу, швидко розповсюдилась, і до мене посипались листи з усіх боків про бажання вступити до трупи. Так потроху, вибираючи з охочих, я набрав те, що мені було потрібно, і протягом місяця мав майже весь склад трупи. Набрати хор не потребувало великого клопоту, бо в Полтаві голосів скільки хочеш, і трупа в повному складі, до дня початку проб, була готова. Складалась вона з ось яких головних осіб: жіночий персонал — М. К. Заньковецька, А. Герцик, М. Мінченко, яка потім була під прізвиськом Малиш-Федорець, Л. Хуторна, О. Полянська, М. Марченко і Ніжинська; персонал чоловічий — М. К. Садовський, І.

Мар'яненко, І. Ковалевський, Ю. Милович, А. Певний і Г. Березовський та інші. З таким складом я й розпочав справу в Полтаві в серпні місяці 1906 р.

В цім складі акторів більш-менш досвідчених було душі чотири, а то все молодь, аматори, які по сцені ходити вмiли тільки помацки. І отут то й довелось напружувати всі сили, щоб виробити дійсну трупу й набити ансамбль. Робота була нелегка, доводилось робити по дві проби в день, а крім того ще декому з молодих акторів начитувати ролі. Не кажу вже про те, що спочатку на виставах доводилось більше стежити за поведженням на сцені молоді, яка від хвилювання спадала з тону, забувала мізансцени й часто, замість дверей, ішла прямо в стінку, ніж думати про свою власну ролю. Не кажу вже про те, що треба було перед виставою обдивитися кожного, як він одягнутий, як він загримований, чи все в нього є, чи не забув він узяти, що потрібно йому на сцені, і т. ін. Все це вимагало надзвичайної напруги енергії, але задоволення від цієї праці надавало мені сили, хоч під кінець я аж заслаб.

Тижнів через два цієї невсипущої праці, я досяг таки того, що виготував п'єс п'ять-шість, більш-менш гарно граних, і діло пішло, мовляв, як колеса на мазі. Маючи в репертуарі цих п'ять-шість п'єс, я вже мав змогу грати, а тим часом готувати інші. Так впротяг місяця, що я пробув у Полтаві, трупа мала вже в розпорядженні п'єс 15, і це вже зменшило напруженість праці. Тижневик «Рідний Край», то тоді видавав його в Полтаві Дмитрієв, дуже прихильно ставився до молодих акторів. Це підбадьорувало в них дух, і вони з надзвичайною любов'ю та увагою виконували всі мої вказівки.

Тепер тільки лишалось виправляти хиби, які, звичайно, траплялись у виконанні акторів, набивати ансамбль та підготовлювати нові, ще неграні п'єси.

Після Полтави я перевіз трупу в Миргород, з Миргороду в Ромен, з Ромна в Ніжен, з Ніжена в Житомир, з Житомира в Кам'янець-Подільський. По дорозі до Кам'янця-Подільського я повинен був зупинитися в Жмеринці на кілька вистав, вволивши бажання тамтешньої залізничної громади, яка дуже прохала, обіцяючи повні збори. Нам одвели два вагони другої класи, які були поставлені перед самим будинком театру, отже, вийшовши з вагона, ми попадали прямо в театр. Було це в грудні місяці, морози стояли такі, що доходили до 27 градусів, і хоч як топили, а в театрі був собачий холод. Акторам доводилось разташовуватись задля гримування та вдягання на величезних печах, що були в убиральні й що повинні були ogrівати театр. Публіка в театрі, звісно, сиділа закутана в пальтах і кожухах, а нам доводилось грати на сцені в самих сорочках. Доходило навіть до курйозів, наприклад, по закону кожен квиток повинен бути обліплений маркою, і за цим уважно стежив стаційний жандарм, але мороз був такий, що не встигне касир змочену марку донести, щоб наліпити на квиток, як на ній уже вода замерзла, і жандармський унтер-офіцер, упевнившись, що проти морозу й він безсилий, дозволив продавати квитки без марок, з тим, що корінці будуть обліплені потім у теплішому помешканні. Не вважаючи на такі морози, публіка розкупила всі квитки на всі три вистави, хоч після другої вистави мороз так притис, що в театрі публіки було тільки наполовину—інші вже побоялись. Проте, прийом був надзвичайний, і нас у тих же таки вагонах відправили далі до Могилева.

В Могилеві теж не обійшлося без курйозів, бо коли ми приїхали вночі до міста, то жоден готель, прочувши, що приїхали актори, не пускав нас, одмовляючись тим, що номерів нема, через те більшій половині акторів довелось ночувати в нетопленому театрі. А втім, актори з веселим сміхом десь розжились на кілька поліняк дров, затопили залізні печі, що були в убиральні, і полягали спати. Тільки вже другого дня місцеві євреї ознайомились з трупою і радо пускали акторів у номери. На питання, чого це вони не давали номерів, відповідали: — «Знаєте що, тут були такі актори, що він живе, живе, нічого не платить, а потім загримований утече у вікно і оставить свій порожній, подраний чемодан. Ну, так що ж!».

В Могилеві трупа дала вистав десять і звідци вирушила до

Кам'янця-Подільського, але залізниці тоді до Кам'янця не було, і ми доїхали нею тільки до Ларги, а звідти довелось їхати верстов 35 кіньми. Мороз хоч і здав трохи, а все ж таки таку подорож зробити в таку холоднечу— де не жарт, тим паче, що з акторів хіба в декого була така одежа, в якій можна було їхати, не боячись не то змерзнути, навіть замерзнути. Тому я звелів розпакувати коші з костюмами і все, що було підхожого, роздав акторам і актрисам. Свити, жупани, кожухи, чумарки, одно слово все. Багаж полегшав до мінімуму, а актори в різноманітному вбранні посідали на підводи-санки. Підводи були всякі. Були зачинені на кшталт карет, де містилось душ п'ять, і актори, особливо жіноцтво, посідали в закриті халабуди, гадаючи, що там буде тепліше й краще, а воно вийшло гірш, і вони набралися в дорозі багацько халепи, бо снігу було сила, весь шлях являв собою хвилясте море кучугур. Санки то підіймалися вгору, то поринали вниз, а від такої гойданки майже все жіноцтво захворіло на морську хворобу. Велика була тоді рахуба — бо там, дивись, санки перекинулись, біжать туди підіймати, а там треба зупинитись, бо всім млосно стало, а там хтось випав прямо в сніг і т. ін. Але молодість все поборолла, і ми все таки годин за 5 добились до Кам'янця-Подільського, кінцевого пункту нашої подорожі.

Кам'янець-Подільський, хоч і був увесь час одрізаний від центральної України тим, що не мав з нею сполуки залізницею, а все ж з погляду національного це було одне з кращих міст на Україні.

Кам'янець-Подільський, як місто, мав виразний український кольорит. Мене й усіх моїх співробітників це місто цим і зацікавило, тим паче, що це було в той час, коли чорна сотня гнобила усе українське з піною в роті, звучи його «мазепинством». От у цей Кам'янець-Подільський і приїхала геть обмерзла й змучена тяжкою подорожжю трупа.

Приїзд трупи справив величезне вражіння на все тамтешнє українське громадянство, і дарма що в місті вже грала російська трупа, театр, де ми грали, був щодня повнісінський, а грали ми в залі так званого Пушкінського дому, який пізніше був перейменований у Шевченківський. Цей будинок належав Т-ву тверезости, а тверезістю тоді неодмінно завідувала чорна сотня, на чолі з головою, якого червоний ніс свідчив про його виключну тверезість. От цьому голові я й зробив візиту, і ми з ним, побалакавши, розійшлись у дуже гарних відносинах. За час перебування трупи в Кам'янці, крім того, що нас там дуже добре приймали та шанували, можу пригадати дві досить цікаві події, — одну неприємну від чорної сотні, а другу приємну від тамтешнього українського громадянства.

Діло було так. Отой голова з червоним носом, з яким я підписав умову про найми театру до посту, напевне через невсипущу турботу про тверезість громадянства, а зокрема своєї персони, підписуючи зі мною умову, забув про те, що раніше обіцяв один день, та ще й неділю, дати свої зграї задля її вистави. Я, розуміється, нічого не знаючи, викинув афішу на цей день, і квитки вже продавали. Коли я прийшов до театру, то страшенно здивувався, побачивши ще й другу афішу на той самий день, що й моя. В коридорі театру я застав цілу юрбу чорносотенників, з якими сперечався мій управитель та доводив, що в нашій умові з головою про це нічого не сказано, а через те їхні претенсії безпідставні. Але вони того й слухати не хотіли й запевняли, що ця неділя належить їм. Побачивши мене, вони всі гуртом мене обступили, протестуючи проти моєї афіші. Я потвердив те, що сказав управитель, і порадив їм звернутися до голови, але той захворів, а може прикинувся хворим, бо їх не прийняв. Розмова набирала досить грізної форми, і вони мені рішучо заявили, що коли я їм не віддам цієї неділі, вони зірвуть мені виставу. Під час цієї розмови коло каси було чимало публіки, а зокрема семинаристів, які запасались квитками на неділю. Почувши ці грізні вигуки чорної сотні, до мене підійшло кілька з них, і, одвівши мене набік, кажуть:

— Пане Садовський, не звертайте уваги на їхні погрози. От ми йдемо зараз до семінарії, заявимо про це всій нашій братії і в числі 200, а то може й більше, будемо до ваших послуг, — коли хто з цих гультяїв насмілиться щонебудь зробити, щоб зірвати виставу, ми його зітремо на порох, так їм і скажіть.

І з цими словами вони хутко повернулися й пішли з театру. Чорна сотня не вгамовувалась. Тоді я їх питаю:

— Ну, що ж ви зробите, цікаво б мені знати? Як то ви можете мені зірвати виставу? Єсть же поліція, яка не дозволить вам ніякого бешкету, і вас усіх заарештують, це раз ...

— Що нам поліція! Ми самі поліція! Нас тут 30 душ, ми вам таке здіймемо, що ви самі не будете раді, — гукала якась проява з твар'ю, на якій чорти горох не раз молотили.

— Ну, добре, — кажу, — а от зараз мені семінаристи заявили, що їх збереться на цю виставу душ триста, і коли ви щонебудь задумаєте зробити, вони вам цього не дозволять, почнеться суперечка, буде скандал, і вам таке чуботріпання влаштують, що у вас і волосся на голові не вистачить, а хоч і вистачить, то наполовину. Хіба вам не шкода свого волосся? Та ще й поліція вас забере, як бешкетників.

Цей несподіваний аргумент і перспектива чуботріпання від десниці семінаристів трохи прохолодили їх. Тому вони зразу пом'якшали, і один з них, видимо поміркованіший і, до речі, з густенькою чуприною на голові, підійшов до мене і, одвівши набік, промовив стиха:

— Знаєте що, пане Садовський, навіщо нам сваритися? Скільки ви можете дати нам відступного? Я це діло залагоджу.

— Це інша річ. Я подумаю, підождіть трохи. І пішов до контори, а гурт чорносотенної зграї, хоч і хвилювався ще, але вже не так бурхливо. Ясно було, що партія поміркованого брала гору. Я розміркував, що хоч і цікаво було б подивитися на герць семінарської братії з чорною сотнею, але, маючи на увазі скандал і відповідальність, врешті, семінарської молоді перед начальством, вирішив дати їм відступного 100 карбованців. Покликав у контору молодика з густою чуприною, і хоч він, правда, трохи вагався, що мало, але врешті згодився, одібрав гроші й написав мені розписку. Згряя їхня трохи ще погвалтувала і, посварившись поміж собою, розійшлась. А коли делегати від семінаристів прийшли до мене з постановою, що на випадок будь-яких вихваток від чорної сотні, все семінарське лицарство готове до моїх послуг, мені лишалось тільки подякувати їм і сказати, що справу вже скінчено і чорносотенський гурток тепер десь ділить ті 100 крб., якими я відкупився від них.

Х

В Кам'янці-Подільському трупа грала до великого посту й на першому тижні виїхала тим самим шляхом до Києва, де я вже телеграфом зняв театр «Грамотность», що на Троїцькій площі і що пізніше звався «Троїцький Народній Дім». Театр цей напровесні був збудований заходами тодішньої Київської старої громади, на чолі якої стояв В. П. Науменко. Я мав на увазі заорендувати цей театр і осістись стало в Києві ще перед формуванням моєї трупи, але, як на гріх, спізнився одним днем на торги, і його найняв російський антрепренер Дуван-Торцов, що заравом держав і театр Соловйова на Миколаївській вулиці. В. П. Науменко, довідавшись з моїх слів про мій намір, дуже шкодував, що так трапилось, але діла поправити ніяк не можна було, бо контракт був уже підписаний.

А все таки я не втрачав надії здобути його, щоб здійснити свою мету. Треба сказати, що театр цей не дуже приваблював до себе околицьне міщанство і, не вважаючи на всі заходи

попередніх його антрепренерів, завжди був порожній і тільки давав їм величезні збитки. Дуван-Торцов, заорендувавши його, мав на увазі не стільки русифікацію цієї місцевості, як робили попередні, скільки бажав збутись конкуренції. Найняв він його на дуже вигідних умовах, тільки за 6.000 крб. на рік, і вже до посту того року, як сам мені признався, мав дефіциту 20.000 крб. Це мені давало надію, що він мені його відступить, а тим часом я зняв його на великий піст і на великодні свята. З другого тижня трупа почала свої вистави. Справа пішла дуже добре, і я не тільки кінчив сезон без дефіциту, а навіть дещо й заробив. Це мене ще більш підбадьорувало взяти театр на рік і осістись у Києві. Кінчивши тут сезон, я дав трупі трохи відпочити й розпустив її на місяць, а сам почав перемови з Дуваном-Торцовим про майбутній зимовий сезон. Дуван-Торцов, що вже мав дефіциту 20 тисяч, радо згодився передати мені театр на цілий рік, але з умовою, щоб одну половину сезону грала неодмінно російська драма. Звичайно, я на це згодився, бо, правду кажучи, все ж таки було боязко, — справа нова, а що, коли вона піде погано і я не витримаю сезону, сидючи на одному місці півроку? А тут він пропонує соломинку, за яку можна було вхопитись, щоб не втонути. Трупу російську завжди можна було дістати, хоч би з тої, що грала в нього зимовий сезон. Я підписав контракт. За умовою він повинен був давати мені потрібні декорації, костюми, меблі та бутафорію.

Кінчивши справу з театром, я поїхав відпочивати на хутір і там почав обмірковувати репертуар, що ним я міг би орудувати протягом зимового сезону. Мені ясно було, що репертуару, який я мав у своєму розпорядженні, на всі шість місяців не вистачить. Тим то треба було про нього подбати. Я переконався, що треба зробити кілька перекладів з російської, а коли знайдеться хто, то можна доручити йому переклади й з інших мов. У мене було вже кілька моїх перекладів, привезених із Галичини, наприклад, «Ревізор» Гоголя; крім того я з Галичини привіз оперу «Продана Наречена» чеського композитора Сметани. Я мав на увазі поставити її й ще кілька опер. Лібрето «Проданої Нареченої» треба було тільки виправити й послати до цензури. Так я й зробив.

На літо до мене приїхав молодий ще тоді актор Костів, що пізніше грав під прізвиськом Верховинця. Цей молодий, але дуже музикальний хлопець дав мені ідею перекласти оперу «Галька» і «Сільська Честь». А тим часом ми почали разом розучувати оперу «Продана Наречена», де я мав співати партію Кецеля. Тижнів за півтора я вже цю партію знав, і він почав розписувати інші партії, щоб мати готові, коли трупа з'їдеться на літній сезон. Я ж сів перекладати оперу «Галька». Під кінець мого відпочинку лібрето «Гальки» перекладено, партії «Проданої Нареченої» розписано, як хорові, як і сольні, і ми вдвох рушили на сезон до Полтави, де я з половини липня найняв театр у саду, що належав громаді Полтавських урядовців. Тут до складу трупи увійшов, між іншим, і І. В. Загорський, що його в трупі звали просто «Ваня». Це була надзвичайно гарна людина і талановитий комік-буф. Він не тільки на сцені, але й у приватному житті був комік. Завжди веселий, завжди привітний, гуморист, гострослов, а через те його любила вся трупа, од малого до великого. Він же в мене був за адміністратора театру. Помер він несподівано в Одесі, застудивши вухо, від чого зробилося гнійне запалення мозку. І, не вважаючи на всі заходи хірургів, навіть трепанацію черепа, він помер, на превеликий жаль усієї трупи й українського мистецтва. Такого актора на його амплію українська сцена з того часу вже не мала та напевне не скоро й матиме.

З Полтави трупа переїхала до Сум, де, до речі сказати, закінчила з величезним дефіцитом, і перебралась на серпень місяць до Катеринослава. Тут розпочала свої вистави, а разом і розучувати оперу «Продана Наречена», що мала бути піти в Києві. Закінчивши тут літній сезон, трупа вирушила на зимовий сезон до Києва. Подорож ця була досить цікава через подію, що трапилась трупі в дорозі.

Я доручив Загорському везти трупу до Києва пароплавом, бо водою дешевше коштувала перевозка, особливо багажу й декорації) хоч трохи довше доводилось їхати, а сам кур'єрським поїздом поїхав попереду до Києва, щоб там усе тим часом улаштувати. Від'їжджаючи, я кажу: Ваню, ти ж май на увазі, що ви будете проїздити Дніпром коло Тарасової могили, то ж зроби розпорядок, щоб хор і вся трупа вийшли на чардак і проспівали «Заповіт». Я це робив завжди, коли мені з трупою доводилось їхати Дніпром біля Канева.

— Добре, — каже Ваня, — все буде, як бажаєш.

Поїхав я, а трупа приїхала до Києва вранці третього дня. Я ще лежав у ліжку, як до мене ввійшов Загорський страшенно стурбований, — таким я його ніколи ще не бачив.

— Що трапилось? Де трупа? Приїхала?

— Приїхала. — Ну?

— Зараз розповім, дай трохи передихнути. Ваня сів і заявив:

— Трапилось, брате, таке, що не знаю, як викрутимось із цієї халепи.

— Та що там таке, кажи мерщій!

— Як ти мені на від'їзді сказав, то так я й зробив. Під'їжджаючи до Канева, коли замаячив хрест на могилі, хор і вся трупа вийшли на чардак і заспівали; «Як умру, то поховайте». Публіка, що їхала пароплавом, страшенно захопилась співами і весь час, поки пароплав ішов до Канева, поки видко було хрест на могилі, просила співати й побожно вся слухала, поздіймавши шапки. Так доїхали ми до Канева. Тут на пароплав сіла виїзна сесія окружного суду, що була в Каневі й їхала теж до Києва. Голова цієї сесії познайомився зі мною й попросив, щоб хор дещо заспівав. Звичайно, я згодився, і хор проспівав кілька пісень.

— Ну, так що ж тут страшного? Це ти вже мабуть щось там вигadaв, щоб пожартувати?

— Ні, стривай, слухай далі. Пароплав відплив, і ми ще проспівали кілька пісень на прохання голови суду, а коли настала ніч, полягали спати. Годині о другій вночі нашого пароплава серед Дніпра зупинив другий пароплав, що йшов з Києва і на чардак до нас з'явилась жандармерія, яка заявила нашому капітанові, що на пароплаві їдуть революціонери, які співали революційних пісень. Капітан відповів, що про те, чи їдуть на пароплаві революціонери, чи ні, — він не знає, а пісень справді співали, тільки не революційних, а «малоросійських», і співав їх хор трупи Садовського на прохання голови сесії окружного суду, що сіла на пароплав у Каневі, та всієї публіки. А трупа, мовляв, їде зараз до Києва.

— Где сам Садовский? — питають. Капітан відповідає, що самого Садовського нема, він у Києві, а трупу везе адміністратор.

— Где он?

— Спить, — каже капітан.

— Розбудіть.

Мене розбудили, і жандармерія зажадала мого пашпорта. Я показав, тоді вони наказали розбудити всю трупу й почали перевіряти пашпорти та трусити наші речі. Звичайно, нічого не знайшли, а протокола все ж таки склали. Тут ввійшов із своєї каюти голова суду й заявив жандармам, що він сам був присутній при співах, сам навіть просив, щоб хор співав, і нічого

революційного не чув у тих піснях, в чім і розписався на протоколі. Після цього жандармерія, потримавши годин зо дві пароплав серед Дніпра, покинула його і перейшла на свій, що стояв борт при борті з нашим, а ми поїхали далі. І от, як бачиш, прибули, — скажеш — щасливо? Що далі буде, не знаю. Про це я прийшов тебе сповістити.

«Погано, Тетяно», подумав я, — але, маючи на увазі, що така персона, як голова окружного суду, був при цьому за свідка, я все таки мав надію викрутитись із цього становища.

— Ти балакав з головою потім?

— Балакав.

— Що ж він тобі сказав?

— Він сказав: «нічого не бійтесь, це якесь непорозуміння, я з'ясую в Києві. Перекажіть Садовському, що турбуватись нема чого».

Трохи пізніше справа з'ясувалась. Читач повинен знати, що це було 1907 року, тобто після революції 1905 року, і ясно, що жандармерія та поліція уважно стежила за всякими подіями, а прислів'я каже, що лякана ворона й куца жахається; тому канівський помічник справника, почувши пісню про Максима Залізняка і учувши в її змісті підкоп під цілість російської держави, бо в пісні сказано: «Поробили шанці і вдарили з семи гармат у середу вранці», — телеграфом повідомив київського губернатора, що він викрив величезну революційну організацію, агенти її зараз їдуть на такімто пароплаві до Києва і їх усіх можна захопити, адже з пароплава їм нікуди тікати.

Викриття такої організації та захоплення її агентів обіцяло йому в майбутньому рухові по службі величезну користь; чини й ордени, як то кажуть. А губернатор дав наказа негайно спорядити пароплав з цілою сотнею озброєних салдатів та жандармів, що вирушив назустріч цій «революційній банді», щоб захопити її всю і спровадити до Лук'янівської в'язниці. Так і зробили. Читач питає, що ж із цього вийшло? З попереднього оповідання він бачив, що жандармерія покинула пароплав і сіла на свій з великим конфузом, а помічник канівського справника, в нагороду за свою «беззаветную преданность богу, царю і отечеству», одержав «отстраненіє в 24 часа от занимаемой їм должности».

Сезон у Києві почався, а з ним почалася й гарячкова праця для влаштування всього, що потрібно було для майбутніх вистав. В першу чергу я вирішив поставити хоч одну покищо оперу з європейського репертуару, близьку своїм духом до нашого народнього побуту, як от «Продана Наречена», яку вже в Катеринославі я почав готувати. Діло було нове і треба було напружити всі сили, щоб поставити її як слід, щоб, як кажуть, не вдарити лицем у болото.

Почались репетиції і т. інш. Малювати декорації був запрошений такий знавець стилю, як В. Кричевський, і діло закипіло. Чеська колонія в Києві, почувши про мій намір поставити їхню оперу, як справжні й давні патріоти, страшенно цим зацікавились, і дехто з них прийшов до мене з пропозицією допомогти мені вказівками на ті характерні чеські національні риси, які, розуміється, мені мало було відомі. Я їм щиро за це подякував, і один з них, Вондрак, приніс мені багато малюнків убрання — як чоловічого, так і жіночого. Все це було використано, і через місяць оперу вже так підготовано, що я мав змогу оголосити про її поставу. Скоро з'явився анонс на афіші, чеська колонія закупила всі квитки на цю виставу; отже на першій виставі, хто на неї потрапив, почував себе ніби й не на Україні, а десь у Празі. Мову в театрі чути було чеську, за винятком сцени, звідки линули мотиви чеські, а слова українські. Вистава відбулася з великим успіхом, і я мав величезну сатисфакцію. Крім овацій від чеської публіки,

що була в театрі, я відібрав того ж вечора телеграму від чеської колонії міста Житомира, що кінчалась словами: «Нздар Садовський!»),

Проте, не обходилося, звісно, без непорозумінь з критикою, бо критиканство доходило неможливих форм. Дарма що кожний твір був обставлений з декоративного й артистичного боку гарно, бо трупа вже набиралась сили, того, що в театральному світі зветься ансамблем, — критики обов'язково знайдуть, було, до чого причепитись. Щоб не бути голослівним у цих обвинуваченнях, наведу кілька прикладів. Ішла п'єса «Дві сім'ї»; дія починається на Великдень, тобто напровесні, і от рецензент у газеті «Рада», щоб не мовчати, пише: «Лаштунки першої дії були невідповідні». Мене це так здивувало, що я написав редакторові листа й просив його, щоб він довідався у свого рецензента, які ж повинні були бути лаштунки? Бо, скільки я знаю, сцена скрізь по всьому світі вживає двох перемін лаштунків — одна зимова, де дерева без листу, в снігу, а друга весняна, а чи й літня, з листям. У п'єсі «Дві сім'ї» дія діється напровесні, і лаштунки були зелені, тобто з листом, — яких же третіх бажає рецензент? Хай скаже, я звелю намалювати. Відповіді, звичайно, не було, а на одному з понеділків, що їх улаштував у себе Є. Чикаленко, коли я прийшов, він зустрів мене сміючись і промовив:

— Та не звертайте ви уваги на ці блягузкання!

А він сам був видавцем газети «Рада». Друга причіпка, така ж безпідставна, була вже в іншій газеті, — не пригадаю, де саме, а тільки рецензент, зазримітивши, що стеля павільйону з одного боку нещільно пристала до стінки і через те світло рефлектора проходило ззаду в цю щілину (в цьому, звичайно, нічого страшного нема), пише: «Постава була кепська, світло рефлектора пробивалось крізь стелю — це кладемо на режисерський недогляд». Прошу вас! Що на це сказати? Хай читач не подумає, що я ворог критики — критика повинна бути, вона доконче потрібна, але критика розумна, прочитавши яку, можна зрозуміти й виправити ті чи ті хиби, але я; не такі дурниці! Безперечно, були й рецензії досить добре обґрунтовані, як про обстановку, так і про виконання акторів — такі рецензії вже пізніше почав писати в «Раді» відомий український діяч Старий. Його рецензії були такі цінні, що, читаючи їх, ми всі силкувались виправити ті хиби, на які він звертав увагу, і за це йому велика дяка.

Сезон ішов своїм чередом, а публіки в театрі бувало мало. Не вважаючи на всі мої заходи, щоб підняти збори, більше як 300 крб. вони не давали, та й то один або два рази на тиждень, а бували й такі дні, що тільки-тільки покриєш вечорові видатки. Особливо збори впали після 3-х місяців сезону, коли діло наближалось до різдва. В грудні, наприклад, доходило до того, що в театрі збору було 50 — 60 крб. І покійний дід Бородай, що був один-одним щоденним завсідником у театрі, страшенно лаявся й обурювався такою байдужістю українського громадянства. Але я духом не падав, бо мав надію, що коли не поборю громадської байдужості, то хоч виховаю іншу, надійнішу аудиторію з околишнього міщанства. Ходило тільки про те, щоб якнебудь дотягти до різдва, а на різдво, я був певний, що покрию дефіцит. І надії мої здійснились.

Тепер перейду до репертуару, до якого я почав запроваджувати європейські п'єси. Після «Надії» Гаерманса, я поставив ще п'єсу «Пан Хитрий», переклад або, краще сказати, переробку з п'єси Фляксмана, що теж великого успіху не мала, але давала тему рецензентам щось писати. Нарешті прийшов з цензури «Ревізор», і я почав його готувати до постанови. Тут теж повинен звернути увагу читача й підкреслити те злорадство, кпини та їдкі вирази, якими зустріла російська преса звістку про таку нахабність з мого боку, — поставити клясичний Гоголів твір на «хахлацкой» сцені. Наприклад, у петербурзькому журналі «Театр й Искусство» з'явилась стаття Кутеля (псевдонім Гомо), де автор, висміюючи при цій вірній okazji всю українську літературу, а особливо театр, пише: «Хахлы после гопаков й горилки на

театральних подмостках вздумали удивити мир постановкою п'єси «Ревизор» Гоголя, й, як слышно, в перший раз вона пойдеть в театре Садовського в Києве. Это номер...» — і т. інш.

Це яскраво свідчить про ті братерські відносини з боку російських літераторів до всякої спроби нашої літератури зробити поступ і наблизитись до світової літератури. Правда, де писав чужинець, але й свої теж далеко від цих поглядів не одійшли, особливо перевертні-землячки, що їх чимало працювало в російській літературі. Приміром, А. Яблоновський, співробітник «Киевской Мисли» писав: «Малороссийская пресса в Києве — это позор. Малороссийский театр — это двойной позор. Когда раскроешь «Раду», делается стыдно за газету. Когда пойдешь смотреть Садовского, делается неловко в театре» і т. інш. Або такий вираз: «Хахол, он хитрый й зачастую «бісова печінка» — тощо. Я міг би навести цілу низку таких пахучих братерських виразів з боку московських літераторів про нашу страдницьку літературу й театр, але це належить до тих, хто буде писати історію нашої культури, а я вернусь до постанови «Ревизора».

Як бачить читач, тут треба було напружити всі сили, щоб поставити п'єсу так, щоб справді вийшов «номер», тільки вже не в підлому значінні п. Гома, а насправді, щоб, як каже Боруля, «їм у носі закрутило, щоб нюхав, чхав» і т. д. Постави «Ревизора» — це був той іспит, що його український театр повинен був скласти перед очима всієї публіки на право стати не тільки поруч так високо носа дерущого російського театру, але й на право стати з високо піднесеною головою серед усіх європейських театрів.

Постави «Ревизора», кажу, повинна була збити пиху не тільки Гомо з «Театра й Искусства», що з такою єхидною усмішкою писав: «это номер», але й усім ренегатам та справжнім «бісовим печінкам», як от А. Яблоновський, заткнути пельку. В цьому напрямі й повелася праця. Праця була не з легких; особливо трудно було примусити акторів (з них кожен не раз бачив цю п'єсу на російській сцені) не впадати в мавпування того шаблону, за яким усі російські актори споконвіку грають «Ревизора», а щоб кожен зрозумів характер ролі в п'єсі й дав йому своєрідне забарвлення, бо хоч Гоголь і написав п'єсу по-російському і події навіть переніс у Саратовську губерню, але він, мабуть, сам того не почував, що всі дієві особи його суто українські типи, якими тоді кишіла наша благодатна Україна. В цей саме бік і була скерована вся моя праця і вся моя енергія. І після 20 репетицій я переконався, що п'єсу вже ставити можна. Всі деталі обстанови були виготовані, включно до канарки в клітці, що висіла над вікном у хаті городничого, а все таки я почував якийсь острах, мов той учень, що йде на іспит і хоч почувас себе добре підготованим, але з думки йому не сходить: а що, як щонебудь ще забув продивитись? Але справа скінчена, іспит сьогодні, треба йти. Те саме почував і кожний з акторів, що брали участь у виставі, і вже з 6-ої години ввечері, майже за дві години перед початком, усі були в убіральні.

Багацько років минуло з того часу, а ще й тепер, коли пишу ці рядки, я гостро відчуваю всі ті вражіння, немов би це відбувалося вчора.

Крізь вічко, що з в театральній завісі, зазирнувши в театральну залу, я побачив всю різноманітну публіку, що зібралась на цю виставу. Тут усього було. Була українська частина, що з затаєним страхом у душі чекала на підняття завіси, бажаючи, щоб все відбулося якнайкраще. Був елемент з породи «бісової печінки», що здалегоди вже радів, передбачаючи провал. Була й та частина, якій цікаво було глянути на «этот номер» і якій страшенно кортіло побачити, в якому саме місці п'єси «хахлы» вставлять свій неодмінний гопак.

Все це я своєю акторською душею відчував, а разом зі мною і всі мої співробітники. Бо кожний з них, уже одягнений та загримований, підходив до мене й питався: «так?» — і, обдивляючись його з усіх боків, я казав: «так». Але й сам я, підбадьорюючи інших, щоб не хвилювались, ледве стримував у собі якесь незрозуміле тремтіння. Час наближався до

початку. Актори всі обдивлені, обстановка сцени теж. Почувся вигук помічника режисера: «Починаю», і всі рушили на сцену. Серце в мене в грудях так билось, що я його вухом чув. Сіли. «Завісу», — промовив я. Завіса пішла. Театр ущух. І я пам'ятаю перші свої слова.

— «Я зібрав вас, панове, щоб сказати вам про дуже неприємну звістку — до нас їде ревізор».
— А вже далі що було, як велась сцена, — абсолютно не пригадаю, бо тільки тоді опам'ятався, коли вибіг з кону, і помічник режисера М. Миленко сказав: «М. К., виходьте, кличуть». Тут до вуха мого долетіли сильні оплески в театрі. Я вийшов. Театр увесь двиготів від оплесків. Я, уклонившись публіці, вийшов за лаштунки, витираючи рясний піт. Акт кінчився. Почались вигуки: «Слава, слава, bravo!». Всі актори вийшли на виклик. Це був момент такого душевного задоволення, що другого я з того часу вже не пригадаю. В антракті за лаштунки посунула та частина української публіки, що прийшла з острахом за виставу, і тепер, уже вітаючи мене з успіхом, сама мала цілковите задоволення на душі.

Не можу, звичайно, змалювати читачеві почувань «бісових печінок» та партії «это номер», бо такий елемент за лаштунки не з'являвся. Але думаю, що їм було не з медом, надії їхні на провал вітром пролинули. Публіка прийняла виставу й ясно виявила своє захоплення. Ще раз скажу: я мав цілковиту сатисфакцію, особливо коли до мене в убиральню прийшов російський актор Смірнов, з яким я раніш не був навіть знайомий, і дружньо стискуючи мені руки, сказав:

— Пазвольта мне пожать вам руку от всево сердца русскаво артиста за вашу високохудожественную ігру. Я сам іграю роль городнічево, но прямо і откровенно вам говорю, что все ми іграем по раз намеченному уже шаблону, а тово жизненнаво колорита, тово чевото новаво, натуральнаво, что ви далі в етой ролі, ми до сіх пор дати не моглі.

Все це він висловив з великою щирістю, яку рідко хто коли бачив і чув від російських акторів, — кажу: з щирістю — тому, що в ту мить я бачив у нього сльози на очах.

Вистава пішла далі, викликаючи ще більше захоплення публіки. В кінці п'єси акторів викликали без кінця. Так закінчився цей день, день історичний у розві українського театру. Трупа повершила рекорд, склала іспит на натуру, привела партію «бісових печінок» до злісного гурчання, а партію «это номер» до губокусання. Це був ще один кухоль солодкої води, який я випив за довгі роки невгамовної праці на ниві рідного театру. Бо коли б не ці, хоч рідкі, щасливі моменти, що підбадьорювали мене, навряд чи й можна було б перемогти всі ті перепони та перелізти через усі ті рови, підкопи й дротяні загороди, які щоразу ставлено мені на шляху. Бо навіть уже після такого успіху, що мала трупа в п'єсі «Ревізор», один рецензент, землячок П., у тім же журналі «Театр й Искусство», де недавно Гомо так знамените привітав намір ставити цю п'єсу, не втерпів таки, щоб не дати моїм акторам калі, і написав:

«Постановку переводных пьес на украинской сцене в труппе Садовского надо признать в общем удовлетворительной, хотя, с другой стороны, артисты обнаруживают неподготовленность й примитивность игры, отсутствие серьезной школы, некоторую некультурность, проявляющуюся в общем непонимании психологии персонажа». Бачите — з одного боку неможна не визнати, а з другого — треба вилаяти. Хіба можна своє хвалити, а не вилаяти? Це писав той самий рецензент, що до того, кинувши камінцем у мою персону, відмовився надрукувати в себе в газеті колективну відповідь акторів про неправдивість тої писанини. Чого ж від нього було сподіватися? Добре ще, хоч не дуже вилаяв!

Читачеві цікаво, мабуть, знати склад акторів, що брали участь у цій виставі «Ревізора». Ось він:

Городничий М. Садовський

Жінка його, Анна Андріївна О. Полянська
Марія Антонівна, дочка їхня Л. Петляш
Хлестаков І. Мар'яненко
Бобринський І. Загорський
Добчинський І. Ковалевський
Купець Є. Милович
Суддя М. Вільшанський
Попечитель богадільні Ф. Левицький
Директор шкіл Г. Березовський
Почтмайстер О. Певний
Коробкін Є. Рибчинський
Слюсарша Г. Борисоглібська
Підшльопкіна М. Марченко
Держиморда Я. Зубко
Свістунов М. Миленко
Мишка. Я. Доля
Лікар К. Верховинець

Сезон закінчився щасливо, і я, здавши театр на час посту російській трупі, виїхав із своєю до Одеси, де грав у театрі Сибірякова. Про цей сезон у Одесі не можна було б сказати нічого цікавого, бо він ішов звичайним своїм порядком, коли б не довелося мені випити шклянку гіркої води, — звичайно, не від одеситів, а знов таки від киян.

Якось одного дня приносять мені з театральної каси грубенького папера. Розриваю й бачу — складена газета, а на ній зверху червоним олівцем такий напис: «Пожинай плоди свого величчя, сину України, ти достоїн їх, слава твоя не вмре, не поляже, по всьому світу лунає. Ваш же таки щирій українець, на подяку, шану й втіху. Добре єси, сину, робиш, звесели Україну; але нехай бог судить вас». Розгортаю газету «Киевские Вести», число 74; окреслена стаття С. Яблоновського. Цей добродій розперезався і розпатрав мене із спритністю російського скрипопера. Розуміється, я не так здивувався з того, що писав С. Яблоновський, як здивувався з того напису червоним олівцем, що був зверху. І хоч він був без підпису, але я, прочитавши блягузкання С. Яблоновського, зразу догадався, що напис цей належить одному з щирих землячків-«чухочубів», з категорії тих, про яких безсмертний наш поет писав:

А ми дивились та мовчали,

і мовчки чухали чуби,

німїї подлії раби.

Дійсно — німїї, подлії раби, бо чия ж голова, як не підлого «чухочуба», не змогла збагнути всього цинізму того напису, обплювання всього того, що в кожній не «чухочубній» нації вважається за святощі? Тільки в такій безглуздій голові міг зародитись цей напис — на, мовляв, ось тобі, ось! — дарма що пан С. Яблоновський більше вилив помий на голову всій українській нації, аніж на мою.

З Одеси трупа переїхала до Києва, і покінчивши великодній сезон, роз'їхалась додому на відпочинок.

А я засів до перекладу лібрета опери «Сільська Честь»; за тиждень, гуляючи, я її переклав. Півтора чи два місяці спочинку вітром пролинули, і я навіть не зчувся, як наблизився червень місяць, а з ним і літній сезон.

Цей сезон почався в Катеринодарі, а кінчився в Ростові, і трупа знов повернулась на старе місце, до Києва на зимовий сезон. В цім сезоні ввійшли в репертуар трупи: «Галька», «Сільська Честь», «Євреї» Чирикова, «Бог Помсти» Шолом-Аша і «Забавки» Шніцлера.

Репертуар підбільшувався, і разом з цим і склад трупи розростався. Приміром, один хор складався з 30 осіб, постійна оркестра складалась з 16 осіб, а коли йшли опери, то вона побільшувалась разовими музикантами і доходила до 25 — 26 душ, вважаючи на те, скільки потрібно було. Ціни в театрі були такі мізерні, що конкурувати з ними було неможливо нікому. Примірно, на вранішніх виставах у свята, які давались щонеділі вранці і кожне свято вранці, місце першого ряду в партері коштувало 50 коп., а галерія — 5 коп. Коли взяти на увагу, що кожний такий квиток повинен був бути обліплений державною маркою вартістю на 2 коп., то виходило, що галерія коштувала 3 коп., а склад трупи і на цих виставах був майже той самий, який був і на вечоровій виставі. Звичайно, я це робив задля того, щоб привабити до театру найбільшій контингент публіки і тим виховати в нього естетичний смак, а разом і любов до свого рідного. І цього я досяг. Вранішні святкові вистави проходили всі з аншлагом, і квитками на ці вистави запасались заздалегідь. Отак з кожним сезоном виховував я ту аудиторію, що мені була потрібна і що до того часу була абсолютно байдужа до театру. З дальших сезонів читач побачить, чим зробився той театр, що раніше давав величезні дефіцити всім попереднім підприємцям, і яка через кілька років зчинилась боротьба за нього, коли кінчився термін оренди Дуван-Торцова і відкрились торги на його оренду надалі.

Аудиторію притягав, звичайно, побутовий, народній репертуар. Такі п'єси, як «Безгаланна», «Наймичка», «Бурлака», «Не ходи Грицю», «Вій» т. інш., що близькі були серцю здеморалізованої московщиною місцевої людності, справляли на неї величезне вражіння, і вона почала пізнавати сама себе. На доказ того, як ці вистави виховували в несвідомій міщанській людності та робітництві стихійну любов до свого театру, наведу такий приклад, якому я був сам за свідка.

На Троїцькій площі, майже поруч з театром, відкрив свої вистави заїжджий цирк. Звичайно, цирк, де є «рижий», що потішає публіку своїм блазництвом, завжди тягне до себе силу невибагливого глядача, що втішається й регочеться, перекидаючись репліками з «рижим» блазнем. І от одного дня, коли в мене йшла ранішня вистава, а разом і в цирку, я, стоячи в юрбі, що зібралась на виставу, чую таку розмову двох робітників:

— Ти куди?

— В театр, а ти?

— Та хочу піти в цирк.

— Чортзнащо видумав! За рижим скупив? Це ж тобі театр, та ще й свій, а там що? Блазень рижий дурня корчить, бери краще квиток та йдемо разом у театр.

І обидва підійшли до каси й узяли квитки. Ця невеличка сценка багацько дечого мені сказала й дала мені велике задоволення, бо я побачив виховні наслідки своєї праці.

Зимовий сезон минув, як і попередній, і чогось цікавого, щоб можна було занотувати в згадці, не пригадаю. Театр на піст я знов найняв російській трупі, а сам виїхав до Полтави, потім до Олександрії Херсонської губернії і знову розпустив трупу на відпочинок, а потім, передихнувши трохи, засів до перекладу «Доходного Места» Островського, і, не зважаючи на те, що почував страшенну перевтому, переклав його за час відпочинку, назвавши «Тепленьке місце», і послав до цензури.

На літній сезон я зняв Феодосію, де думалось і пограти, і покупатися трохи в морі, але в Феодосії зборів ніяких не було, і я вивіз трупу з величезним дефіцитом до Мелітополя. Тут збори трохи піднялися, але, розуміється, дефіциту покрити не змогли.

На додаток до цього я одібрав звістку з дому, — несподівано помер менший мій син Юрко. Ця звістка справила на мене таке тяжке вражіння, що я ледве-ледве дотягнув цей літній сезон, закінчивши його в Симферополі. Тут збори були досить порядні, але феодосійський дефіцит так мене підризував, що я тільки-тільки звів кінці з кінцями, і сплативши, трупі платню та подорож до Києва, багаж і всю декораційну обставу здав післяплатою, бо платити вже не було чим, і сам вернувся до Києва.

Тут стався досить характерний випадок, що дасть змогу читачеві зважити, як деякі українські громадяни, гроші ймуці, ставились до свого театру та його існування. Здаючи багаж та декорації післяплатою, я мав на увазі, що в Києві я в Є. Х. Чикаленка здобуду грошей, викуплю багаж і ділу кінець. Але, приїхавши до Києва, Чикаленка не застав, і треба було шукати когось іншого з грішми, щоб виручив. Там і грошей тих треба було разом 200 крб., а от коли їх нема, що робити? Багаж треба викупити, бо нема з чим починати вистави. І от я назвав одного землячка з грішми, прізвища його не скажу, а тільки означу його літерою Г. Їду до нього й кажу: так і так, будь ласка, допоможіть — позичте 200 крб. на кілька день.

— Нема, їй-богу нема!—відповідач землячок.

«Так, так», — думаю собі, «де ж там гроші ті візьмуться, та ще й такі величезні — аж 200 крб., коли в його, бідолашного, будеється поганенький будиночок, всього тільки на 6 поверхів».

— А може б ви в кого дістали? — кажу. — Вам це легше зробити, а в мене нема таких знайомих, бо Є. Чикаленко ще не повернувся, він би то дав.

— Немає в мене, їй-богу немає!

«Щож», думаю, — «треба десь лихваря шукати». Попрощався з землячком і вийшов. Але дорогою зустрічаю його жінку. Привітались, вона й питає:

— Давно приїхали?

— Оце вранці приїхав, та от бігаю, грошей позичаю, щоб багаж викупити. Заходив до вас, просив вашого чоловіка, щоб позичив на кілька день 200 крб., а він каже — нема, так оце йду шукати ще когось із грішми.

— Та що він там каже! От вернімось, десь знайдемо! Як то можна!

Я повернувся, і вона, побалакавши з ним на самоті, винесла мені 200 крб., а він, віддаючи мені цей величезний капітал, ласкаво, з проханням у голосі, додав:

— Тільки, ради бога, в суботу принесіть! Мені до зарізу потрібно!

Я дав йому слово, що в суботу поверну, попросився й побіг до театру розпорядитися про викуп і перевіз багажу. Картина невеличка, але яскрава. Звичайно, я йому ці гроші повернув пунктуально в суботу вранці.

В цей зимовий сезон пішла п'єса «Тепленьке Місце», «Одружіння» Гоголя в перекладі Ф. Левицького. «Мареле Ефрос», «Кохання і Смерть», «Людожери», «За синім морем» Я. Гордіна в перекладі В. та Н. Дубровських, і ще кілька п'єс з єврейського побуту. Крім того, поставлено кілька інсценізацій — «Ой, у полі криниченька», «Гоголь слухає українські пісні», «Троянці вирушають з Енеєм з Трої», — всі вони мали великий успіх. Тут до речі треба сказати, що, риючись у своїх шпаргалах, я знайшов давно від мене написане лібрето «Енеїди» Котляревського. З ним я звернувся до М. В. Лисенка, щоб він узявся написати на нього музику. М. В. згодився і вже другого зимового сезону написав її, і вона пішла в мене в театрі.

Напруженість нервів у цім сезоні, невдачі, а особливо втрата сина, мене так підкосили, що я, почувавши себе знесиленим, вирішив літній сезон сам не грати, а запропонував трупі, щоб вона склала товариство й пограла цей сезон без мене. Трупа пропозицію мою прийняла, заручившись від мене словом, що коли я на силах зміцнію, то приїду до них на кілька вистав. Я згодився і найняв для трупи театр у Чернігові. Трупа, озброєна від мене костюмами, декораціями і всім, що до вистав потрібне, вирушила до Чернігова, а я поїхав до себе на хутір і заліг там відпочивати. Живодайна природа швидко мене підживила, і я почав міцніти на силах, але все таки почував, що нерви мої ще кволі й не витримують того напруження, що потрібне акторові, коди він грає ту чи ту драматичну роллю. Тим часом з трупи йшов лист за листом з проханням приїхати до них і виступити хоч у кількох виставах. Що ж, слово дав, треба їхати. І не вважаючи на прохання моїх близьких не їхати я все таки поїхав.

Ця поїздка й виступи трохи не коштували мені життя. Перші дві вистави, де я взяв участь, відбулися щасливо, — хоч і почувалась після кожної вистави велика втома, але я не звертав на це уваги. Третій мій виступ був у «Бондарівні». В четвертій дії я підтягнув на такий високий стрій свої нерви, — звичайно, сам того не почувавши, — що вони вже не витримали, і після кінця дії я умлів, чого досі зі мною не було за всю мою довголітню сценічну діяльність. Актори всі полякались, кинулись по лікарів, які й очутили мене. Звичайно, кінчати виставу лікарі мені заборонили, хоч я бажав того, а одвезли мене в готель, де морочились зі мною майже до самого світу. Світом я почув себе трохи краще й заснув, а прокинувшись, почував себе зовсім добре. Після цього я полежав ще днів зо два в Чернігові й поїхав до дому набиратися сили на зимовий сезон, до якого лишався ще майже місяць.

В цей зимовий сезон я всю свою увагу звернув на поставу опери «Енеїда», яку М. В. Лисенко встиг написати, і хоч не зовсім ще закінчив, а все ж таки я взявся готувати декорації, бутафорію, костюми, а разом з цим почали й розучувати ту частину, що була вже написана. Робили так, щоб поволі все вчасно підготувати. І справді, коли можна було репетирувати те, що вже написано, він і всю оперу кінчив. Тут треба сказати, що небіжчик М. В. мав дивовижно творчий музикальний таланти і просто таки дивував шпаркістю праці, — сьогодні, скажимо, його попросиш щось написати, і річ нелегка, а завтра, дивись, він уже приносить написаний папірець, що весь рябіє, мов маком усяний, нотами. І коли це він устигав робити, хто його знає, бо день же цілий ганяв по лекціях, щоб заробити «насуцшний» шматок хліба. Постави й розучування опери «Енеїда» йшли під його доглядом, і це, ніде правди діти, страшенно гальмувало виставу, бо небіжчик був, та, мабуть, і всі вони композитори, страшенний педант. Тільки щось трохи не так, годі — вертай назад і починай спочатку. Педантизмом своїм він просто вимучував і акторів, і оркестру. Бувало, призначив репетицію на 11-ту годину, я ще сплю, а М. В. вже з'явився до театру о 9-й годині й посилав по мене, щоб я прийшов. Приходжу.

— Що, М, В.?

— Що ж це за порядки? Нікого немає!

— Та репетицію ж призначено на 11 годину, а тепер тільки дев'ята.

— Це чортзнащо за порядки, — промовить, було, М. В. і хутко піде з театру. Як не тяжко було з ним працювати, а все таки опера пішла. В цьому сезоні вона була, як то кажуть, «цвяхом». Мені здається, що це був його передостанній музичний твір, бо після «Енеїди» він ще написав одноактівку-оперу «Ноктюрн» та й годі. Невблаганна смерть нагло скосила його, хоч уже не в молодих літах, але ще повного життєвої та творчої сили. Про цю тяжку втрату для українського мистецтва, про той сум і жаль, що обгорнув усю Україну, та його похорон я розповім читачеві трохи пізніше.

XI

Сезон зимовий скінчився, і трупу запрошено на великий піст до Петербургу. Цей рік був передостаннім роком, що Дуван-Торцов орендував театр Т-ва Грамотність, бо й само Т-во уряд ліквідував, а будинок конфіскував. Тут я трохи зупинюсь, щоб з'ясувати читачеві це докладніше.

Як пригадує собі читач, раніше я казав, що цей будинок збудовано на гроші, що зібрала Стара Українська Громада; вона мала на меті в майбутнім утворити дім народньої Просвіти, а тим часом він уважався за будинок Т-ва Грамотности, щоб уряд бачив, що це є загально-просвітня російська інституція, яка дбає за поширення письменности серед народу, друкує книжки, має свою книжкову комору тощо. Та що в тому будинкові притулилась і українська Просвіта — це вже урядові було не до смаку. Почалась стежа, доноси і, врешті, щоб підняти всякі мазепинські прагнення, уряд Т-во Грамотности зліквідував; зроблено трус, запечатано всі книжкові комори та й край. Тоді виникло питання: кому, власне, має належати будинок цього Т-ва? Попечительство учебної округи вважало, що будинок повинен належати йому, але управа міста Києва втрутилась у цю справу й довела, що будинок цей належить місту, бо, хоч він і збудований приватним коштом, але ґрунт, де він стоїть, належить місту Києву. Крутились, вертілись, і будинок лишився за містом, бо хоч за попечительство стояв уряд, але міська Управа вся складалася з чорносотенців. А що термін оренди театру «Грамотности» через рік виходив і оренда залежала вже від міста, то Управа розписала конкурс на друге п'ятиріччя. На цей раз з'явилося уже чимало конкурентів, які, бачачи успіх, що мала моя трупа протягом кількох років, забажали пожати плоди моєї праці. З'явилися такі конкуренти, що пропонували не шість тисяч оренди, яку раніш платив Дуван-Торцов, а вже 14 тисяч, — цифру, яка здивувала навіть Управу. Цю суму пропонував один з шантрапівських провінціальних «малоросейських» антрепренерів, дискредитаторів українського театру, Колісниченко. Я теж подав заяву і виставив цифру десять тисяч максимум. Дуван-Торцов так само виставив десять тисяч, хоч він і був певний, що театру йому не дадуть, але, маючи на увазі конкуренцію, яка може статися, коли театр потрапить до рук іншого російського антрепренера, теж подав заяву. Я вже раніш сказав, що трупа виїхала до Петербургу, а справу з театром я доручив своєму повіреному, М. С. Синицькому.

В Петербурзі трупа мала величезний успіх, особливо велике задоволення своїм приїздом вона зробила тамтешній українській колонії, якій за останній час рідко траплялось бачити гарну українську трупу, бо трупи, що частенько заїздили до Петербургу, були такі, що тільки давали змогу ворожим елементам висміювати все українське. І не тільки українська частина захоплювалась виставами, але й не-українці заповнювали театр майже щодня. Пригадую собі, що, коли пішла п'єса «Ревізор» — читач бачить мою нахабність і сміливість: ставити

українською мовою в Петербурзі «Ревізора»!— в одному з антрактів до мене в убиральню заходить якийсь старенький генерал і вітає мене такими словами:

— Пазвольте мне пажать вам от всево сердца руку за то удовольствие, каторое я севодня палучіл в вашем театре. Я старий воїн і ещо более старий театрал. Ви севодня вашей ігрой воскресілі в моеї памяті давно прошедшее время расцвета нашево театра в Александрінке. Только тогда я переживал такое высокое естетическое наслаждение, какоє палучіл сейчас, сідя у вас в театру. Спасібо, большое спасібо!

Я, звичайно, подякував йому за комплімент і тільки вклонився, бо, власне, в такі моменти й на такі промови з боку актора, рішуче не знаєш, що сказати. Тут у Петербурзі я одібрав з Києва звістку про ту гарячку, що почалась навколо здачі театру, і що моя кандидатура перемагає, бо навіть від чорної сотні голоси подають за мене. Нарешті одержую негайну депешу, де написано: «Накиньте хоч щонебудь поверх десяти тисяч, і театр буде за вами». Я уперся й не хотів, але актори разом із моїм адміністратором І. Ковалевським, порадившись поміж себе, послали без мого відома згоду накинути ще тисячу. Через кілька день знову я одібрав депешу: «Театр за вами». Я й кажу акторам: «А що? Моя взяла!». Тоді адміністратор, сміючись, і каже:

— Ми без вашої згоди накинули депешею ще тисячу.

— Так? Ну, нехай буде по-вашому, — кажу. — Ходімо, зап'ємо могорича.

З цього мені ясно було, що вже сама київська Дума оцінювала мою працю й дала атестат трупі якнайкращий й найбажаніший. Театр залишився за мною знов на п'ять років, і трупа, покінчивши гастрольні вистави в Петербурзі, вернулась до Києва вже якби в свою власну хату.

На літній сезон я поїхав з трупою до Катеринослава, де на цей раз з'їхалось аж три трупи. Одна російська й дві українські: моя та шантрапажна трупа Суходольського. І тут довелось витримувати конкуренцію — звичайно не від російської трупи, бо російські трупи не могли конкурувати з нами, а від цієї гопакової трупи Суходольського, яка в конкуренції доходила просто таки до безстыдства. Ставили якісь нікому невідомі п'єси анальфаветів-драматургів, гопак доведений був до таких шедеврів, що його витанцьовували пар по десять танцюристів, одягнутих у таке вбрання, якого ніколи ніхто не бачив і яке нашому народові й не снилось — включно до білих чобіт на жіноцтві, спідниці по коліна, а намиста на шії стільки, що справді доводилось дивуватись, як у неї шия витримує, і все воно довгими низками, теліпаючись, звисало їй нижче пояса. І це звався народній український театр! Звичайно, як не старались танцюристи викидати коліна, підскакувати трохи не до стелі й потім зникати в суфлерській будці, як, кажу, не крутились дзигією, але симпатії були все таки на моїм боці, і конкуренція кінчилась тим, що Суходольський повинен був свою трупу вивезти десь у хлібніше місце.

Пригадую собі в цей сезон ще один, хоч і дрібний, інцидент, але характерний для російського уряду, що міцно тримався й стежив за додержанням принципу «самодержавія, православія і народності». Ішла опера «Галька». В театрі сам поліцмайстер з родиною в льожі, — звичайно, на контр-марку. І от в останній дії перед дверима костюолу поставлено щось таке, ніби ікона, і перед ним горить каганець — така обстановка ставилась скрізь, і ніхто не звертав уваги, бо й справді, — що тут нецензурного? Але пунктуальний виконавець вищезгаданого принципу уздрів у цьому навіть блюзнірство й звелів вартовому приставу скласти протокол, бо на сцені, мовляв, виставлено ікону з ляппадою. Пристав, хоч і знайомий і щодня користувався контр-маркою, як то належалось, прийшов до мене за лаштунки, щоб виконати наказ. Але, коли подивився на ту дощечку, що здалась поліцмайстрові намальованою буцім то ікона, розвів тільки руками. — Ну,— питаю, — про що будете писати протокола? Що перед дощечкою світився каганець?

На це вартовий пристав, що на власні очі побачив дощечку, а не намальовану ікону, яка приверзлась поліцмайстрові, промовив:

— Чорти батька зна що чоловікові в голову влізло!

І пішов з доповіддю. На другу виставу «Гальки» я вже, щоб не дратувати гусей, звелів зняти дощечку, і горів самий тільки каганець.

Закінчивши літній сезон у Катеринославі, трупа вернулась знов на зимовий до Києва. Цим сезоном кінчався термін Дуван-Торцова, і театр переходив у повний мій розпорядок. Будинок формально переходив до відання міста, і Управа вирішила дати йому капітальний ремонт, який мали на увазі закінчити до початку зимового сезону. З свого боку, я, маючи на увазі ремонт театральної залі, оголосив конкурс на проект завіси в українському стилі, а Л. М. Старицька-Черняхівська почала писати відому потім трагедію «Гетьман Дорошенко», надіючись кінчити її в недовгим часі, щоб була готова до майбутнього зимового сезону. Крім того, я оголосив ще конкурс на драматичні твори. Конкурс на проект завіси відбувся з успіхом, бо було прислано декілька досить порядних проектів, і журі вибрало найкращий. Намалювати передню завісу я доручив художникові Бурячкові. Щождо конкурсу на драматичні твори, то тут нічого путнього не вийшло, бо драмороби почали надсилати таке сміття, що, читаючи його, я й комісія з акторів трохи з глузду не зсунулися. Декому з цих драморобів дуже не вподобались критичні відповіді комісії, і посипались лайливі листи, обвинувачуючи нас в нерозумінні справи. Це мені набридло, і я закрив конкурс.

Цього сезону побачила вперше світло театральної рампи Винниченкова п'єса «Брехня». Це була перша з його п'єс, яку я поставив, бо такі п'єси, як «Базар», «Дизгармонія» передусім не дозволила цензура, а подруге, я вважаю їх за малосценічні, хоч деякі сцени в них написано живо й характерно, як от у «Дизгармонії» сцена в чорносотенній чайні.

Пригадую собі такий факт. В день, коли, не пам'ятаю вже, в котрий раз ішла «Брехня», до мене на помешкання приходить Винниченко. Я страшенно здивувався, побачивши його, бо треба знати, що в цей час він був нелегальний і жив десь закордоном, в Парижі, чи що. Звичайно, хоч я здивувався, але був дуже радий його побачити. Привітались, питаю:

— Як це ви до нас попали?

Він, усміхаючись, каже:

— Хочу бути сьогодні на «Брехні». Як це зробити?

— Можна! Хіба в нас нема фарб і всяких причандалів? Я вас так оброблю, що ніхто й не догадається, що це ви. Заходьте до мене сьогодні ввечері, я звелю все підготувати.

Справді, він прийшов до мене знов перед виставою, і я разом з моїм перукарем зробили з нього англійського «денді». Він глянув у дзеркало, і сам себе не пізнав. Після цього ми зійшли на сцену (я мешкав тоді в самому театрі, отже з помешкання мого можна було пройти прямо в театр), а звідти, коли почалась вистава, його повели в театр, і він сів собі в першому ряді й просидів усю виставу, заходячи до мене до вбиральні в антрактах. В один із антрактів приходить до мене, теж до вбиральні, хтось, — уже не пригадаю, — з громадян і питає мене таємничо:

— У вас не було Винниченка?

— А хіба він тут? — питаю.

— Та він хотів бути сьогодні в театрі у вас.

— Не знаю, — кажу.

А Винниченко сидить тут же в мене в убиральні й посміхається.

— Шкода. Якщо він надійде, скажіть йому, що... тут усі свої.

— Так, свої.

— Скажіть, що небезпечно.

Тоді Винниченко обіззався й каже.

— Та я ж ось!

Земляк повернувся, глянув на нього й тільки тоді впізнав. Потім вони поміж себе про щось побалакали й вийшли. Не знаю, чи він досидів до кінця п'єсу, бо до мене не заходив; здається, досидів. Пізніше я довідався, що він незабаром зник з київського обр'ю й опинився аж у Парижі.

Сезон цей скінчився, і я не вивозив уже нікуди на піст трупи, а грав у Києві піст і великодні свята, а потім, коли влітку розпочався ремонт у театрі, зняв Купецький сад, де трупа й грала майже все літо.

На початку зимового сезону Л. М. Старицька-Черняхівська закінчила трагедію «Гетьман Дорошенко» і запросила мене та ще декількох акторів до себе, де її прочитала. П'єса справила на нас надзвичайне вражіння, але я звернув її увагу, що, на жаль, навряд щоб цензура дозволила її, бо історична правда, виведена тут, не думаю, щоб прийшлась цензурі до смаку. І справді, я й тоді дивувався і тепер дивуюсь, як у той час цензура могла її дозволити? Бо коли п'єсу вже поставлено, то на першій же виставі один з чорносотенців звернувся до голови театральної комісії, теж чорносотенця, Йозефі з запитанням:

— Как ви могли разрешить к постановке такую п'єсу?

На це той йому, схидно посміхаючись, відповів:

— А что же тут по вашему худого? Прекрасная п'єса! Прекрасная! Мне очень нравится і цензура разрешила.

Постава п'єси «Гетьман Дорошенко» викликала величезний інтерес не тільки в колах українського громадянства, але й взагалі. Це був знову «цвях» сезону, і коли вона йшла не більш, як двічі на тиждень, то це тільки тому, що надзвичайно тяжка до виконання сама роля гетьмана Дорошенка, яку грав я. З постановою її теж вийшла невеличка затримка, бо чорна сотня не дрімала й донесла губернаторові про «крамольність» і «мазепинство» її. І з наказу губернатора після третьої, здається, вистави поліція вже не підписала афіші. Я про це повідомив Йозефі; він страшенно обурився на такий вчинок поліції і поїхав сам до губернатора. Там, кажуть, висловлюючи губернаторові своє здивування з такої несподіваної заборони «очень хорошей пьесе», між іншим сказав:

— Ваше превосходительство, я председатель театральной комиссии, которая пропускает все п'єси через свой фильтр, і вдруг без моего відома п'єсу снимают с репертуара. Солідарность, так солідарность, ваше превосходительство! Ведь за постановку отвечаю я, — і таке інше.

Як бачить читач, і чорна сотня нам у пригоді іноді ставала! П'єсу дозволили. Але все таки губернатор прислав урядовця особливих доручень, щоб продивився п'єсу і йому доповів. Урядовець приїхав. Виявилось, що це мій давній знайомий, навіть «тоже малорос» і досить прихильний, Борщевський. Ми почали з ним продивлятися ті місця п'єси, які найбільше чорну сотню вражали. Тут і він звернув увагу на деякі репліки полковників у третій дії з московським послом і каже:

— Прекрасні слова, шкода викреслювати, але що робити, викреслімо, щоби їх не дражнити.

— Викреслімо, — кажу.

Я викинув деякі фрази полковників, і на тім скінчилось. Доповідь він зробив сприятливу, і п'єса пішла. Правду сказати, і після цього під час вистави актори не втримувались, даючи репліки, і частенько таки помилялись та втелющували й викреслені фрази. Шкода, бачте, фрази, вона викликає в публіки співчуття, а акторові того тільки й треба; він не зупиниться ні перед якими заборонами. Але вже ніхто не звертав уваги, бо від усього, що на папері викреслено, актор може відмовитись, що «я не казав, то вам почулось».

До п'єси «Гетьман Дорошенко» М. В. Лисенко написав знаменитий марш, який так і зветься марш «Гетьмана Дорошенка». Цей марш так пасує до загального вражіння від самої п'єси і створював такий гнітючий настрій, що публіка плакала. Я сам, граючи, ні разу не міг кінчити роллю без сліз, які мимоволі текли з моїх очей. Правда, вже остання сцена прощання із стягами болюче вражає, а цей марш піддавав ще більше гніту. Між іншим, один з публіки розповідав мені сцену, якої він сам був за свідка. В першому ряді сидить старий генерал з жінкою. Іде оця остання сцена прощання із стягами. Жінка дивиться на сцену, і побачивши, що в мене течуть по виду сльози, звертається до нього й каже:

— Ти пасматрі, ведь он сам плачет!

— Поневоле заплачеш, — відповів їй генерал, утираючи з своїх очей сльози.

Цей марш трохи не відіграв фатальної ролі в справі українського театру. М. Лисенко, написавши його й бачу чи, яке вражіння він справляє на слухача, висловив якось при родичах і при декому з громадянства побажання, що, коли він помре, хай цей марш грають на його похороні. Звичайно, це було сказано так, між іншим, не думаючи скоро вмерти, але смерть несподівано скосила його в одну мить. Ще вчора всі ми його бачили веселого, як завжди жартівливого, в театрі за лаштунками, куди він зайшов, так немов причував, що це він востаннє з нами. Ішла п'єса «Жарт життя» С. Черкасенка, на кону декорація — ганок старовинного панського будинку з колонами. М. В. вийшов на сцену, глянув на обстанову, сів на ганку між колонами й каже мені:

— Це так я тепер сиджу на сцені на таким самим ганку, як колись давно, в молодих літах сидів на ганку батьківського дому на Полтавщині.

Так він трохи посидів, далі попрощався з усіма акторами, що оточили його тут, і пішов дивитися далі п'єсу. А другого дня о 9 годині вранці прийшла звістка, що його вже немає поміж нас. Ця несподівана звістка всіх нас приголомшила й сумом обгорнула всю Україну. Щиру правду сказав Ів. М. Стешенко в своїй промові над його домовиною, коли вигукнув останні слова:

— Плач, Україно! Ти втратила найкращого свого сина!

І вся многотисячна юрба, що прийшла віддати йому останню шану, втирала гарячі сльози.

Так, кажу, треба було dokonче виконати його останню волю. Треба було, щоб марш цей грали на його похороні. Але як же це зробити? Комітет, що складений був у справі його похорону, звернувся до генерала Іванова, що командував тоді київською військовою округою, з проханням дати військову оркестру. Генерал прийняв дуже ласкаво членів комітету й згодився дати оркестру, але заявив, що грати оркестра може тільки, якщо згодиться на те генерал-губернатор. За генерал-губернатора тоді був Трепов, той самий україножер, що за Драгомирова був губернатором. І коли до нього звернувся комітет з дим проханням, він відповів рішучо:

— Ні под каким відом не может бить разрешено. Звертаються тоді до мене, питаючи, чи не вигадая я, як це зробити? Я вирішив ризикнути й кажу:

— Панове, його останню волю ми мусимо вволити, хоч би чого це нам ні коштувало. Я спробую це так зробити, що оркестра буде грати, але, розуміється, не йдучи за домовиною, бо цього поліція не дозволить, але марш оркестра гратиме. Я зараз поїду до голови Йозефі, побалакаю з ним і дам знати.

Я поїхав до Йозефі й питаю його:

— Скажіте, может лі оркестр іграть в театре марш Дорошенка (до речі, він йому теж дуже подобався), когда похоронная процесія будет проходить возле театра? (Шлях на Байкове кладовище, де небіжчика поховано, ішов Великою — Васильківською повз театр).

— А почему же не может? Я думаю, не только может, но даже должен, і не, то что в театру, а, по моему, он должен іграть на улице, стоя возле театра. Это ведь последняя дань композитору, произведенія которого іграют в етом театре.

— Так значіт, ви тово убеждения, что оркестр может іграть?

Понятно, это, повторяю, даже долг трупы.

Но ведь поліція может прідраться?

— Поліцію я сам предупрежу об етом.

Цього мені тільки й треба було.

Комітет узявся до влаштування похорону, а я до себе в театр, де й дав наказ, щоб диригент негайно з усіх оркестр, що були в Києві, зібрав музиків, що грали на духові інструменти, приєднав їх до своєї оркестри й розучив марш «Дорошенка». Адміністраторові своєму, І. Ковалевському, дав наказ: у тій залі, що виходить вікнами на Велику-Васильківську, виставити в одному з вікон великий фотографічний портрет М. В., гарно вбраний чорним кременом. І оркестра, коли проходитиме процесія, повинна грати в тій же таки залі марш, аж поки процесія не пройде.

Похорон призначено було на третій день, і до цього часу все повинно було бути готове. Комітет поїхав до губернатора й просив, щоб у похоронній процесії поліція не брала ніякої участі. Відповідальність за порядок на похороні комітет бере на себе. Губернатор на це згодився, і на похороні, крім поліцмайстра Скалона та його помічника, нікого з поліцейських не було, — може й були, тільки неофіційно. В самий день похорону генерал-губернатор Трепов кудись виїхав. Після панахиди у Володимирському соборі, де стояла його домовина, вся геть у вінках, процесія рушила на Байкове кладовище. Такого похорону золотоголовий Київ ще ніколи не бачив, а може й не побачить. Це був похорон, яким уся Україна віддавала останню

шану своєму славетному кобзареві. Люду зібралось не менше, як сто тисяч. Всі вулиці, починаючи від собору, звідки рушила процесія, і всі ті, де вона проходила, були так густо вкриті людьми, що, здавалось, можна було по головах ходити. Сиділи на дахах, деревах. Ланцюг по обидва боки процесії тримали студенти. Самого хору, що, не переставаючи, співав «святий боже», було тисяча душ.

Але от процесія, що розтяглась уже по всій Великій-Васильківській, почала наближатися до театру, і коли домовина, що ввесь час несли на руках, порівнялась з театром, враз залунали невідомо звідки звуки маршу. Вся процесія стала й не рухалась далі. Поліцмайстер, що йшов у середині ланцюга, заметушився і, глянувши на вікно, де виставлено портрет небіжчика, підійшов до мене й каже;

— Ви портрет виставіли на вулицю?

— Ничєво подобнаво. Ето вам так кажется: он по ту сторону окна.

— Я должен буду составить об етом протокол.

— О чом ви будете составлять протокол? О том, что портрет бил в окне? Но ведь я вчера на Крещатіке відел ево портрет, виставлений в книжном магазине Ідзіковского. Ви і на него составіли протокол?

Поліцмайстер трохи зніжковів:

— Но оркестр тоже іграет.

— Ето репетиція в фойє, — кажу, і дав знак, щоб оркестра скінчила. Оркестра замовкла, і процесія пішла далі. До мене підійшов помічник поліцмайстра і запропонував мені зайти з ним до театру, де він повинен скласти протокола. Кажу, що театр з усіх боків замкнутий і пройти в його не можна. Пишіть тут десь на вулиці.

— Но ведь оркестр там іграет?

— Ето он репетировал, но, как слышите, он умолк. Помічник поліцмайстра нічого не сказав і пішов, я теж пішов доганяти процесію. На кладовищі поліцмайстер, побачивши мене, каже:

— Ви, гаспадин Садовский, пожалуйста на меня начальству, что я составил на вас протокол.

— Сначала составте протокол, покажіте мне ево, я узнаю, в чом дело, і еслі протокол необоснований, то конечно, я буду жаловаться.

Поліцмайстер, усміхаючись, додає:

— Ето, знаєте, так, для віда, для проформи делается, а вы все такі пожалуйста.

— Хорошо.

Здавалось, на цьому повинно було б усе й кінчитися, але насправді вийшло інакше. Другого дня після похорону, я одержав офіційного листа з канцелярії генерал-губернатора, де написано: «По распоряжению его высокопревосходительства, с получением сего предлагаю вам явиться такого то числа в дом губернатора».

— «Це вже чимось пахне поганим», — подумав я.

Другого дня надіваю свої регалії і йду до генерал-губернатора. Ад'ютант пішов доповісти й виніс резолюцію: «Обождіте». Я сів, чекаю. Тим часом почали підходити до приймальні жандармські офіцери та урядовці й почали таку розмову:

Перший. Знаєте, вчора бил собран у нас комітет по постройке памятника Іскре і Кочубею.

Другий. Ну і что же порешіли?

Перший. Да, знаєте лі, много било споров относительно проектов памятніка, которіє билі представлени на рассмотрениеі.

Другий. В чом же дело? О чом могли споріть?

Перший. Відіте лі, било несколько проектов прекрасних, — наприклад. Іскра сідіт і пішет, а Кочубей стоїт возле і как би дїктуєт.

Другий. Ну і прєвосходно! Чєво же лучше?

Перший. Да, но тут возраженія билі со стороны журі, что ето вєдь донос. І совершенно верно, в самом деле ето же донос.

Другий. Н-д-а... Пожалуй, ето верно, но...

Перший. Другой проект, по-моему, тоже бил прекрасний. Верхом на конє сідіт Іскра, а Кочубей дают єму пакет. Но тоже пахнет доносом. І етот забраковалі. Так что ещо не остановілісь ні на одном із проектом...

«Скільки не мудруйте», — майнула в мене думка, — «а донос завжди буде доносом, і ніяк його не обминете». Думки мої урвала поява

генерал-губернатора. Я підвівся й відрекомендувався: «Директор українського театра Троїцьково Народного Дома». Він мене оглянув з голови до ніг, але, побачивши на мені регалії, трохи злагіднішав і сказав:

— Ви там пазволілі оркестру іграть в театре, а тепер я должен вам совсем запретіть іграть ваші спектаклі.

— Ето в вашей воле, ваше прєвосходітельство; но позвольте мне сказать несколько слов в своей оправданіє.

— Я слушаю...

— В театре, где я іграю, ест театральная комісія, к председателю которой я обратился за разрешенієм.

— При чом здесь театральная комісія? — перебив мене генерал. — Вас поліція предупреділа об етом?

— Нікак нет, — кажу. — Поліція меня об етом не предупреділа. Еслі би поліція меня об етом предупреділа, я би нікогда не ріскнул нарушит правительственное распоряженіє, будучи сам поклонник порядка і дісціпліни.

Ці мої слова трохи прохолодили генерала, і він, не знаючи, що мені на це відповісти, звернувся до ад'ютанта:

— Визвать поліціймейстера невідкладно, — а сам вийшов з приймальні. Телефон враз задзвонив, і хвилин через п'ятнадцять до приймальні вбіг поліцмаістер.

— В чом діло? По какому поводу мене визвал его превосходітельство?

Ад'ютант, показуючи йому на мене, відповив:

— А вот по поводу дірєктора театра. Він до мене:

— Что вам єво превосходітельство гаваріл?

— Єво превосходітельство утверждаєт, будто би поліція мене предупреділа, чтобы оркестр не іграл во время прохода процесії.

— Да, а как же?

— Когда же это било? Я такой бумагі от поліції не получал.

— Нда, — зняковів поліцмаістер. — Но, однако, я во время похорон обратіл ваше вніманіє на то, что оркестр іграєт.

— Да, это верно, но это уже не предупрежденіє, а только пресеченіє совершившевося нроішествія, і я, єслі пріпомінаєтє, дал дал знак оркестру, і он перестал іграть.

— Да, это верно, но...

Тут ад'ютант покликав поліцмаістра до генерал-губернатора, і я залишився чекати резолюції. Минуло ще кілька хвилин, почувся дзвоник з генералового кабінету; ад'ютант хутко пішов на виклик, а через хвилин п'ять вийшов і заявив:

— Єво превосходітельство передают вам, что ви свободни. Я уклонився й вийшов на вулицю з полегшенням на душі.

«Ну, викрутився! Вів ля патрі, як каже Копач у «Сто тисяч». Пізніше один урядовець, що служив при генерал-губернаторі, розказував мені про ту розмову, яку вів генерал з поліцмаістром, як він допікав йому за таке «упущеніє», і нарешті заявив:

— Ви повинні звернути особливу увагу на цей театр. Це революційне гніздо, там плекають сепаратистичні ідеї, ви розумієтє?

А на відповідь від поліцмаістра почув, що він у жив усіх заходів, але й досі нічого недозволеного не виявилось, тільки саме мистецтво.

— Ви не вмієтє вишукати того, що там є, — відповідає йому генерал. — Прошу підсилити догляд за театром Садовського, — і т. ін.

Але скільки не підсилювали догляду за ним, я, будши завжди загодя попереджений про це таємними Никодимами, відбивав усі їхні заходи.

XII

Сезон ішов за сезоном, і трупа вже не виїздила на літо з Києва, а грала влітку в Купецькому саді, а взимку в своїм театрі. З видатних постав цього сезону були такі: «Камінний Господар» Лесі Українки, «Мазепа» Словацького, в перекладі Н. Ю. Дубровської «Сторінка Минулого»

О'Конор-Вілінської. До речі, на виставі «Камінного Господаря» підсаджений від чорносотенної молоді один добродій на галерії свиснув, але це кінчилося для нього дуже кепсько: публіка набила його, а поліція вивела з театру.

Трупа, як бачить читач, набувала все більше репертуару і не меншої симпатії з боку публіки. Всі ці п'єси були добре обставлені до найдрібніших деталей, починаючи із стильних декорацій і кінчаючи бутафорією. Вони мали успіх, йшли по кілька разів в місяць, але такого успіху, як мали такі п'єси, як «Вій» та «Чарівниця», що йшли без кінця й збирали величезну аудиторію, вони не мали.

Тут я повинен сказати, що, крім видатних авторів, яких твори йшли в мене в театрі, мені багато надсилали п'єс і від усяких невідомих авторів з проханням розглянути й виставити, даючи мені цілковите право переробляти чи підробляти, аби тільки п'єса пішла. Здебільшого це було таке сміття, що не варт було коло нього й заходу, і я, звичайно, або відсилав їх назад, або складав до архіву. Одного разу присилає мені переробку якась артистка. Роздивився я — бачу, сюжет узятю з російської п'єси «Чародейка» Шпажинського; тло історичне, але дуже слабко й невміло пристосоване до нашого побуту. Одне мене зацікавило, що ефектна може вийти постава з боку декоративного. Взявся я до неї, переробив майже всю так, що й сліду авторського не залишилось, і дав розучувати. П'єса ця зналась «Чарівниця». Правду кажучи, сам я ніколи не сподівався, що ця слабенька п'єса матиме такий колосальний успіх у публіки. Намалювали декорації, п'єсу розучили, готово. Між іншим, у цій п'єсі в останній дії горить і обвалюється хата. Знаючи, що вогонь на сцені завжди лякає й хвилює публіку, — від несподіванки вона може взяти це за справжню пожежу і викличе паніку в театрі, — я написав на афіші таке попередження: «В останній дії пожежа й обвал хати. Просять публіку не хвилюватися». І що ви думаєте? Це попередження зробило те, чого я ніколи не сподівався. Публіка посунула до театру лавою. Доходило до того, що коло каси за квитками були цілі бійки, і п'єса йшла без кінця.

Почалась війна. Коли оголошено загальну мобілізацію, то вже з однієї моєї трупи в першу голову забрали душ із десять акторів та хору. Найкращі тенори, баси, баритони — і все те репертуарне, — повинно було піти, і тим самим у трупі зробилась величезна пробоїна. Треба було латати, знов набирати, вчити. Правда, майже всі актори, що були покликані на мобілізацію, влаштувалися в київському гарнізоні, але хор, хор! Забрали його, і не скоро вже я його побачив. Актори хоч і повлаштувалися у міському гарнізоні, але ж їм грати було не дозволено, і тут треба було вміти викрутитись, коли вже тебе вхопили за скроню. І викручувались. Перш за все, я попеременяв їм усім прізвища так, що на афіші їх нікого не було. Грають буцімто інші, а насправді грали ті самі. Доводилось тремтіти за кожную виставу, бо ніколи не було певности, що всі вони вирвуться з касарень і будуть своєчасно в театрі. Звичайно, було вжито всяких заходів перед значним гарнізонним начальством, таким от як фельдфебелі, унтери, що від них у цім ділі все залежало. Що трупа раніше користувалась загальною симпатією, цього досягалось, але не обходило без доносів. І от київському комендантові Медерові донесли, що покликані до військової служби актори грають по театрах. Тут і почалась стежа. Медер, як комендант Києва, був у цім ділі собакою, був грозою всього гарнізону й коло себе тримав ад'ютантів, теж із собачим нахилом. Як там кажуть — варт пац палаца, а палац паца. Одним з таких його ад'ютантів був Афнер, надзвичайно підла фігура. Цей от Афнер і з'являвся несподівано по театрах, звідки буди покликані актори, і вже декого з акторів заарештовано в театрі Соловцова. Треба було «прийняти нергічеськіє мари», як каже старшина.

Заходи були вжиті такі. З театральної контори, куди неодмінно він повинен був зайти перше, ніж до мене за лаштунки, проведений був до мене телефон в убиральню. Контролерам театру було наказано пильно стежити за його появою і негайно давати знать у контору, яка вже

умовним паролем мусила подати гасло мені за лаштунки. Всі шинелі акторські з убиралень були винесені в гардероб, а замість їх повішено цивільне вбрання. За лаштунки наказано нікого не пропускати без мого відома. В дверях, що вели за лаштунки, пророблено маленьке вічко, в яке можна було бачити, хто йде. Поліцейські, що вартували, співчували мені та акторській біді, і завжди попереджали про небезпеку в контору. А звичайно, що за лаштунки без вартового пристава й сам Афнер зайти не міг, крім того, в разі б він зайшов під час дії, помічник режисера на сцені повинен був кожного актора попередити, щоб після дії до вбиральні не йшли, а ховались у іншим місці. Таким містом було моє помешкання на другому поверсі, а з нього був хід за лаштунки. Решта ж акторів, що не були покликані, звичайно, після акту йшли до себе в убиральні вільно. Двері з убиралень на сцену замикались, і хлопці, що стояли коло них, нікого стороннього ні в якому разі під час вистави на сцену не пропускали.

І от дійшла черга нарешті й до нас, мовляв за Городничим у «Ревізорі». Одного вечора, коли як з всі мобілізовані актори грали, телефон голосно дзвонить до мене.

— Що? — питаю.

— В театрі дядько Іван, хоче вас бачити, зараз прийде.

Звичайно, розпорядок дано в мент. Помічник своє діло знає: акторів, що були на сцені, попередив, двері з убиралень на сцену замкнуті. Чекаю. Стук у двері, де вічко. Хлопець дає мені про це знати. Я виходжу із своєї вбиральні, звелів відчинити двері, і на порозі з'являється Афнер у супроводі вартового поліцейського, з ким ми переморгнулись і один одного зрозуміли.

Чем могу служить? — питаю.

Я плац-ад'ютант Афнер.

— Очень приятно, прошу в уборную.

Він зайшов.

— У вас есть артист такой то? — називає прізвище.

Кажу:

— Був, але тепер нема — покликаний на мобілізацію.

— А такой то?

— Тоже.

— А я имею сведения, что они у вас играют.

— Сведения ваши не точни. Прошу взглянуть в програму, там ні одново із названних вамі актьоров не значіться ...

— В таком случае позвольте мне осмотреть артистическую уборную.

Повів його до вбиральні. Він, звичайно, сподівався побачити військові шинелі, але на вішалках скрізь були пальта. Декілька хористів сиділи за своїми столиками й переморгувались.

— Это все уборние?

— Да, все.

— Ас той сторони?

— Там женськіє і тудя, я думая, вам ітти неудобно, артисткі могут бить раздети.

— А ета куда ведьот дверь?

— На сцену.

— Тудя пройти можна?

— Да, но после окончания акта; сейчас тудя вход запрещон, чтобы не мешать ходу действия. Подождите немного, акт окончится, і я вас провожу.

Він закурив цигарку й чекає. Читач розуміє мій настрій. «Що, — думая я», — як актори не встигнуть поховатися після кінця дії?» Я, стримуючи своє хвилювання, почав жартувати з вартовим приставом, розказуючи йому якусь анекдоту. Та от дія скінчилась, з-за лаштунків клацнув замок, двері відчинились, і кілька акторів — звичайно не ті, яких йому треба було, — пішли в свої убиральні.

— Ваша как фамілія? — питає він одного.

— Вільшанський.

Він глянув у реєстр, що держав у руці. Нема.

— А ваша?

— Левицький.

Теж нема.

— Прошу тепер на сцену.

Я вже зовсім опанував себе, бо певен був, що всі ті актори, яких він зараз шукає, сидять уже в мене в помешканні на другому поверсі, куди йому не добратися. Він вийшов на сцену. Звичайно, крім помічника режисера, машиніста та робітників, що прибирали декорацію, щоб ставити другу, він нікого не бачив. Так він простояв увесь антракт, і коли помічник побіг по вбиральнях, гукаючи-«починаємо», а актори, що сиділи по вбиральнях, пішли на сцену, я попросив його зайти до мене в убиральню, бо зараз двері зачинять. Він вийшов, і замок у дверях знову клацнув. Вистава пішла своїм порядком. Бачачи, що обсікся, він ще трохи постояв, закурив цигарку й пішов із-за лаштунків у супроводі вартового пристава, який мені підморгнув на прощання.

От у яких умовах доводилось грати, щодня чекаючи наскоку непроханих гостей. Але це була його остання до мене візита. Мабуть він упевнився, що звістки, які він одержував, були неправдиві, і більше він за лаштунки не заходив, хоча в театрі бував, і телефон давав звістку: «Дядя Ваня в театрі». А дядя Ваня був один з рецензентів, отже й підозріння не могло бути, а заходів уживалось ту ж мить.

Чим далі точилася війна, тим більше набирало люті самодоржавіє до всього, що мало національний характер.

Наприклад, український клуб після трусу в ньому закрито. Щоб урятувати хоч його приміщення на Великій-Володимирській, українське громадянство влаштувало в ньому шпиталь для поранених, де працювали все українки та українські лікарі. Поранених туди по змозі добирали теж українців і провадили між них роботу. Клуб звався «Родина», але ж можна було казати, що то «Родина». Коли треба було зібратись і де про що по радитись, то збирались туди ж таки, в «Родину», а виходило ніби то збори членів шпиталю. Так і викручувались.

З видатних постанов у цьому сезоні були: «Роксоляна», опера галицького композитора Січинського, якої лібрето я виправив, «Різдвяна Ніч», опера М. В. Лисенка, «Утоплена», опера його ж, і «Пан Сотник», опера Козакевича, якої лібрето я виправив так само. Найбільший успіх з усіх цих опер мала «Різдвяна Ніч», і покійний Орест Іванович Левицький, що сам, як він казав, брав колись участь у першій постанові її ще в аматорських виставах, сидів у театрі й утирав сльози радості. Опера «Роксоляна в особливого успіху не мала, хоч була обставлена надзвичайно гарно. «Пан Сотник» і «Утоплена», надто ж остання, мали теж досить порядний успіх.

Трупа моя щороку здобувала все більше й більше симпатій у громадянстві. Театр Троїцького Народнього Дому був найпопулярніший у Києві. На нього вже заздрим оком дивились усі, кому вбачались великі грошові заробітки. Російські газети, де, як то обов'язково водилось, співробітничали наші «землячки» з породи «бісових печінок», почали частіше звертати увагу на цей театр, називаючи його курочкою, що несе золоті яєчка. В цьому театрі, мовляв, треба заснувати російську трупу з народнім репертуаром (не знаю тільки, де б вони набрали того народнього російського репертуару, якого в них і не було). Так чи не так, а папір все мусить терпіти, і статті по газетах писали, підготовляючи ґрунт до здачі театру на новий термін, який з кожним роком наближався. Ходили вже чутки про претендентів на його майбутню оренду. Треба було й собі щось думати надалі. Надходив сімнадцятий рік, кінець моєї оренди. Я почав зондувати ґрунт. Виявилось, що оренда вже була підвищена до сімнадцяти тисяч. Знаючи з мого багаторічного досвіду, що такої оренди в цьому театрі не витримає жодна трупа, я почав таємні перемови з так званим «Другим Міським Театром», що був у саду «Шато»; його держав у оренді актор Дагмаров, з яким я був добре знайомий. Побалакавши із своїм юрисконсультом, М. С. Синицьким, ми вирішили почекати до слушного часу, а ґрунт до оренди цього Другого Міського Театру підготовляти.

Це велось так таємно, що нікому й на думку воно не спадало. На питання, що я думаю робити, коли Троїцький Народній Дім не лишиться за мною, я відповідав, що кину Київ і вивезу трупу десь до іншого міста, скажімо, хоч би в той самий Харків, а чи в Одесу. З цього питання було видно, що їм тільки й треба, щоб якнебудь мою трупу виперти з Києва. Газетна кампанія розгоралась тим дужче, чим ближче надходив кінець моєї оренди. Претендентів з'явилась сила, навіть дехто з моїх акторів, які з незалежних обставин повинні були покинути мою трупу, виступили теж претендентами й подали заяву в Думу. Звичайно, ці претенденти мене не дуже турбували, бо я був певний, що коли театр вискочить із моїх рук, то хіба тільки в руки якогонебудь російського антрепренера, а щодо українських претендентів, то я між ними був, мовляв, «поза конкурсом».

Нарешті конкурс розписано, і я впевнився, що театр потрапить до рук російського антрепренера Сінельнікова, що держав театр Соловцова на Миколаївській вулиці, за якого газети вили на всі галаси. Антрепренер солідний, та ще російський — ясно, що боротьба зайва. Я вирішив кінчати з Дагмаровим; пішли до нього, і я підписав з ним контракт на три роки. Найняв він мені його на дуже вигідних умовах, бо й цей театр не користувався ніякою

популярністю, і всі трупи, що там грали, кінчали з дефіцитом, як колись у Троїцьким Народнім Домі. Дагмаров одібрав від мене в заставу п'ять тисяч, поклав їх собі в кишеню, а я поклав у кишеню нотаріальний контракт. Діло зроблено. Сьогодні я покінчив з Дагмаровим, а завтра останнє; засідання Київської Думи про здачу Троїцького Народнього Дому на новий термін.

Газети вже смакували мій ефектний провал, як конкурента, що повинен був статися на цьому засіданні, але несподівана з мого боку контратака вдарила їх по голові так, що вони тільки рота роззявили, я написав до редакції листа, що відмовляюся зовсім виступати на торгах у Думі в справі оренди Троїцького Народнього Театру і знімаю кандидатуру. М. С. Синицький разом з тим подав у Думу папірця з відповідною заявою. Коли я відмовився, то вже було ясно, що театр лишалось здати тільки Сінельникову. Так і трапилось. Всі конкуренти, як українські так і російські, одібрали ляща. Але ще більший ефект був, коли стало відомо, що Садовський зняв театр Дагмарова, де й розпочне свої вистави з зимового сезону. Виявилось, що небажаний антрепренер залишився таки в Києві.

Війна тяглась, наближалась революція. В театрі ми мали останні, ще нікому не оголошені секретні телеграми, що їх приносили до мене телеграфні службовці прямо з апарату. І душа моя вся тремтіла радістю, що от-от настане давно бажаний час, хмара надійде ближче, ударить грізний грім, і ти, Україно, звільнишся! Нарешті стало відомо, що цар зрікся престолу й зформувався новий уряд.

Це був кінець мого останнього сезону в Троїцькому Народньому Домі.

¹Надруковані тут "Театральні згадки" М. К. Садовського почато було друкувати в "Літ.-Науковому Віснику" за 1906 рік (розд.I-IV), а далі — в Житті й Революції за 1929 рік (розд.V-XII).